

КРУТИ

29 СІЧНЯ 1918 Р.

Київ
Видавництво імені Олени Теліги
2007

ББК 63.3 (4 УКР) 611
К 84

К 84 Крути: 29 січня 1918 р. / Передмова І. Юхновського.
Упорядник О. Бойко. — К.: Видавництво імені Олени
Теліги, 2007. — 96 с.: іл.

ISBN 978-966-355-006-0

На основі спогадів очевидців подій, учасників кру-
тянського бою читачі зможуть дізнатися, як насправді від-
бувалися події під Крутами, відтворити реальний образ того
героїчного, безприкладного в історії бою.

ББК 63.3(4УКР) 611

*Упорядник — провідний науковий співробітник Інсти-
туту історії України НАН України, кандидат історичних
наук О. Бойко.*

На контртитулі — гравюра на честь Героїв Крут,
вміщена в журналі «Гуртуймося» (1935, ч. II — III).

Більшість фотографій передруковано з книги
«Крутянська подія», 1972 р., а частина — з репродукцій
Центрального державного кінофотофоноархіву України та
книги «Герої Крут», 1995 р.

© Упорядник О. Бойко, 2007
© Передмова І. Юхновського, 2007
© Оригінал-макет. Видавництво
імені Олени Теліги, 2007

ISBN 978-966-355-006-0

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

№ 1014/2007

Про відзначення 90-ї річниці подвигу Героїв Крут

У зв'язку з 90-ю річницею подвигу Героїв Крут та з метою вшану-
вання пам'яті українських юнаків, що полягли у бою під Крутами у
січні 1918 року, і належного висвітлення цієї події в історії України
постановляю:

1. Кабінету Міністрів України розробити та затвердити план за-
ходів у зв'язку з 90-ю річницею подвигу Героїв Крут, передбачивши,
зокрема:

проведення заходів із вшанування пам'яті Героїв Крут, зокрема
покладення квітів до їх могил, інших пам'ятних місць, пов'язаних із цією
подією та її героями, а також до пам'ятних знаків борцям за незалеж-
ність України доби Української революції 1917—1921 років;

організацію експозицій та виставок, присвячених подвигу патріотів;
проведення тематичних вечорів, конференцій, інших виховних
заходів у вищих, у тому числі військових, навчальних закладах, а також
уроків патріотизму у загальноосвітніх навчальних закладах;

видання наукових праць, збірників документів та матеріалів з
історії Української революції 1917—1921 років, пов'язаних, зокрема,
з подіями біля станції Крути у січні 1918 року;

створення художнього фільму, присвяченого Героям Крут та
подіям доби Української революції 1917—1921 років;
забезпечення фінансування передбачених цим Указом заходів.

2. Кабінету Міністрів України, Київській міській державній
адміністрації забезпечити спорудження на Аскольдовій могилі у місті
Києві пам'ятника Героям Крут, а також благоустрій прилеглої території.

3. Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київ-
ській та Севастопольській міським державним адміністраціям затвер-
дити плани заходів із вшанування пам'яті Героїв Крут та забезпечити
їх виконання, вжити додаткових заходів щодо впорядкування пам'ят-
ників та місць поховань осіб, що загинули у боротьбі за свободу і незалеж-
ність України.

4. Державному комітету телебачення та радіомовлення України
забезпечити широке висвітлення заходів щодо вшанування пам'яті Ге-
роїв Крут, організувати цикли тематичних радіо- та телепередач, виступи
у засобах масової інформації вчених, політичних та громадських
діячів.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Україна відмічає дев'яності роковини бою під Крутами — події, про яку довгі десятиліття панування комуністичного тоталітарного режиму в Україні не говорили, її свідомо замовчували. Крутянські події почали входити в історичну свідомість нації лише після проголошення незалежності сучасної Української держави. Скажемо відверто, це «входження» є непростим, обумовленим як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Перші полягають у тому, що хід бою залишився погано задокументованим, а учасників бою вже немає в живих. Другі виростають з перших. Відсутність достатньої кількості документів породжує велику кількість питань і різноманітних тлумачень, часто взаємозаперечливих.

За роки незалежності України вітчизняні історики зробили багато корисного для з'ясування історичних обставин бою, його учасників, кількості загиблих, дали на загальну високую оцінку їх звитязі. У січні 1918 року полчища більшовицьких військ ринулись на Київ, де IV Універсалом Центральної Ради була проголошена незалежна Українська Народна Республіка.

Для наступу більшовики використовували залізничну лінію Гомель—Бахмач—Київ. Неподалік від Бахмача на великій залізничній станції Крути переважаючим силам ворога протистояло українське військо, серед якого знаходились 400 юнаків Першої Київської Юнацької Школи імені Богдана Хмельницького і до 130 студентів київських вищих і середніх шкіл.

Бій під Крутами відбувся 29 січня 1918 року.

Юнаки і студенти мужньо оборонялися. Затримали наступ червоних, частина оборонців полягла в нерівному бою, частина організовано відступила в напрямі Києва, частина при відступі потрапила в полон і була жорстоко знищена. Не було в рядах оборонців ні паніки, ні безпорядку. Була юнацька самопожертва, була мужня стійкість перед лицем ворога, була організованість у виконанні наказів.

Проте ще до сьогодні в засобах масової інформації з'являються матеріали, які нівелюють героїзм оборонців Крут та їх самопожертву Батьківщині, звинувачують Провід УНР у свідомих діях, які привели до трагічної загибелі студентської

та учнівської молоді. Безумовно, останніх публікацій стає все менше і менше, а перших все більше і більше. Це добра ознака того, що українська нація свідомо свого історичного минулого, що вона хоч і повільно, але цілеспрямовано і рішуче рве з тоталітарним минулим, високо цінує те, що складало ідеологічну альтернативу більшовизму і виступило з ним у відкритий бій.

Український інститут національної пам'яті видає книжку, до якої у дещо зміненій формі увійшла збірка матеріалів «Крутянська подія» В. Зарицького, одного з учасників Визвольних змагань, підполковника Армії УНР, вперше видана українською діаспорою 1972 р. у США. Книжку відкриває передмова сучасної української дослідниці О. Бойко, в якій з'ясовуються основні моменти перебігу бою. Найбільш цінними матеріалами книжки є стаття полковника Армії УНР Аверкія Гончаренка, командира куреня Київської Юнацької Військової Школи імені гетьмана Богдана Хмельницького. Він призначався командиром усіх загонів, що становили оборону Києва на напрямку від Гомеля на Чернігів — Бахмач — Київ. Його розповідь є найбільш повною та достовірною інформацією про події під Крутами. В книжці є також стаття Ігоря Лоського, колишнього студента, який боровся у складі Студентської Сотні під Крутами. Окремо зверну увагу на нарис Євгена Маланюка. Ці та інші матеріали переконливо свідчать про величезну посвяту і любов до України кращого цвіту української молоді.

Всеукраїнське об'єднання ветеранів, яке я маю високу честь очолювати, було першою громадською організацією, яка в Україні поставила на порядок денний питання про пам'ятний знак в честь полеглих під Крутами, насипала неподалік залізничної станції пагорб і встановила на ньому хрест. Це було у 1997 році, а в 1998 році — це вісімдесятиліття героїчної оборони — довкола пагорба були встановлені 25 бетонних стовпчиків, на яких розміщено 25 латунних табличок. На кожній із них був відлито Державний герб України — знак княжої доби Володимира Великого, а також букви з написом «Героям Крут. Київщина. ВОВ. 29.01.1998». І так від кожної області України. Добрий початок, ініційований українськими ветеранами під керівництвом Павла Івановича Вівчара, створив уже на сьогодні величезну державну традицію вшану-

вання героїв України. Сьогодні в Крутах завершується будівництво меморіалу, який патрує Президент України. Ним видано спеціальний Указ «Про відзначення 90-ї річниці подвигу Героїв Крут». Це є свідченням зростаючої уваги України до свого минулого. Кров 250 героїєски загиблих юнаків Київської Військової Школи і 27 студентів, тіла яких перенесені до Аскольдової могили в Києві, пульсує в артеріях нації. Велич мети визначає масштаб подвигу. Такого погляду дотримується Український інститут національної пам'яті.

У кожній державі світу є свої герої. Героїзм оборонців Крут, їх національна свідомість, безмірна відданість незалежності України і висока самопосвята не залишають нас байдужими. Думаю, що з істориків ніхто не знімає обов'язку шукати нову правдиву інформацію про славу і трагедію Крут, проте переконаний, що в історичній пам'яті українців цей бій уже давно переріс у велику метафору, набрав, як справедливо відзначив Євген Маланюк, метафізичного значення подвигу заради Батьківщини.

ІГОР ЮХНОВСЬКИЙ
ГОЛОВА УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

КРУТИ. ПОГЛЯД ІСТОРИКА

Крути — яскрава сторінка нашої історії, символ героїзму і жертвності молодого покоління в боротьбі за незалежну Україну. Довгі роки подробиці крутянського бою залишалися невідомими і скоріше нагадували позбавлений конкретики міф: виступ проти багатотисячного більшовицького війська необстріляної української молоді — студентів та гімназистів. Вони хоробро билися, але всі загинули у нерівному бою. Проте документи та свідчення очевидців сьогодні дозволяють відтворити реальні події. Ми розкажемо про них мовою історичних фактів.

Метою неоголошеної війни, яку радянська Росія вела проти Української Народної Республіки, було встановлення в Україні більшовицької влади. Загони революційних військ з Росії на початку грудня 1917 р. вторглися на територію України і протягом місяця встановили її на Лівобережжі — у Харківській, Катеринославській і Полтавській губерніях. На черзі був Київ.

Військові сили УНР у Києві налічували кілька тисяч воїнів, але боєдатних серед них було небагато. Деморалізовані і втомлені, воювати вони йшли неохоче і навіть проголошення IV Універсалом державної незалежності УНР не підняло бойового духу армії. Частина українських формувань під впливом більшовицької пропаганди оголосила нейтралітет і не брала участі в боротьбі. В критичний момент опорою української влади стали загони Вільного Козацтва, Гайдамацький Кіш Слобідської України С.Петлюри і Галицький курінь українських Січових Стрільців Є.Коновальця. На заклик Центральної Ради відгукнулась і патріотично налаштована молодь — студенти і гімназисти. На початку січня з них було створено допоміжний курінь імені Січових Стрільців.

Це була дивна, т. зв. «ещелонна війна», яка велася, головним чином, вздовж залізничних колій. Червоні війська наступали на Київ двома групами по залізницях Харків—Полтава—Київ та Курськ—Бахмач—Київ. Станцію Бахмач з кінця грудня 1917 р. обороняли юнкери старших курсів військового училища — Київської Юнацької Школи ім. Б.Хмельницького. Вони мали саморобний бронепоезд (артилерійську гармату на залізничній платформі) та кілька кулеметів. 27 січня

1918 р. на підкріплення їм прибула 1-ша сотня новоствореного Студентського Куреня, складена з добровольців — студентів Українського національного університету, Університету Св. Володимира, гімназистів старших класів українських гімназій. Командиром Студентської Сотні був сотник Омельченко. Загалом у складі українських сил було 20 старшин, не менше 400 юнкерів, Студентська Сотня, що нараховувала до 130 чол. Загалом — близько 600 чол. Юнкери були озброєні рушницями нового зразка, мали 16 кулеметів та бронепоезд.

Більшовицьке угруповання, яке наближалось до Бахмача, складалося з кількох загонів. Це були солдати-росіяни, московські та брянські червоногвардійці, балтійські матроси. Загалом противна сторона мала близько 6 тис. війська, кулемети та артилерію. Сили були нерівні, тому українські війська відійшли до станції Крути і зайняли там оборону.

Похмурого ранку 29 січня 1918 р. розпочався наступ. Боем керував сотник Аверкій Гончаренко. В ешелоні, що стояв на станції, перебував штаб, у двох санітарних вагонах розміщувався лазарет. Розташовані перед станцією Крути позиції були непогано підготовлені до оборони. На правому фланзі їх прикривала штучна перешкода — насип залізничної колії, на лівому фланзі були вириті окопи. Студентський Курень мав чотири чоти (взводи) по 28—30 чол., три з них зайняли оборону в окопах. Четверта складалася з наймолодших та тих, хто не вмів стріляти, вона перебувала у резерві.

Перші атаки більшовиків відбили юнкери, які діяли на правому фланзі під прикриттям насипу. Обороні допомагав бронепоезд під командою сотника Семена Лощенка, що виїздив у тил наступаючому ворогові і влучно стріляв із гармати. Втрачаючи вбитих і поранених, більшовицькі лави уперто просувалися вперед. Їх гарматна батарея, що до часу стріляла не досить вдало, зосередила вогонь по станції. Це спонукало командування відвести ешелон за 2—3 версти від Крут у напрямку до Києва. Бій тривав кілька годин, українські війська несли втрати, кінчалися набої, на холоді почали виходити з ладу кулемети. Під натиском переважаючих сил ворога командир віддав наказ відходити до ешелону.

Юнкери відступали під прикриттям насипу, в студентів і спереду і позаду була відкрита місцевість. Командир Студентської Сотні Омельченко спробував відігнати ворога багнет-

ною атакою, але був смертельно поранений. Допомогли сили з резерву, які не дали червоногвардійцям оточити та знищити студентів. Забравши вбитих і поранених, українське військо відступило до ешелону, де близько 17-ї години зібрались усі підрозділи. І тільки тут з'ясувалося, що не вистачає однієї чоти студентів, яка стояла найближче до станції. Відступаючи в сутінках, вони вийшли прямо на станцію Крути, вже зайняту червоногвардійцями, та потрапили в полон.

Червоні були приголомшені таким відчайдушним опором необстріляної молоді. Більшовицький командувач П.Єгоров, коли дізнався, що його втрати сягають 300 чол., наказав стратити полонених. 27 студентів та гімназистів розстріляли на дворі станції Крути, перед смертю вони співали «Ще не вмерла Україна».

Загальні втрати українців у бою під Крутами сягали близько 250 чол. (вбитих, поранених, полонених, зниклих безвісти). З них Студентська Сотня втратила понад 70 чол.: 27 розстріляних, 10—12 убитих у бою, 35—40 поранених. Руйнуючи за собою залізничну колію, захисники Крут наступного дня прибули на станцію Бобринь, де поступили під команду С.Петлюри.

Трагічна загибель Студентського Куреня під Крутами залишилась в історії України символом патріотизму і жертвості у боротьбі за її свободу. За рішенням Центральної Ради 19 березня 1918 р. тіла розстріляних вояків-студентів було перевезено до Києва та урочисто поховано на Аскольдовій могилі. Вражений долею своїх однолітків, молодий поет П. Тичина присвятив їм вірш «Пам'яті тридцяти»:

На Аскольдовій Могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...
На Аскольдовій Могилі
Український цвіт! —
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.
На кого посміла знятись
Зрадника рука? —
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...

На кого заваявся Каїн?
Воже, покарай! —
Понад все вони любили
Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих, —
На Аскольдовій Могилі
Поховали їх.

За радянських часів в Україні про подію під Крутами не згадували. Але в пам'яті народу вона залишилася і перетворилася на легенду. Час віродив історичну справедливість. Після здобуття Україною незалежності подвиг Героїв Крут зайняв гідне місце в пантеоні національної слави. Українські діти тепер знають про нього з підручників по історії. У 1998 р. біля станції Крути та на Аскольдовій могилі встановлено пам'ятні знаки. Річниця Крутянської трагедії стала пам'ятною датою, коли патріотично налаштована українська молодь шанує пам'ять полеглих героїв.

Ще за часів Української революції різні політичні сили національного руху намагалися використати Крути у боротьбі з опонентами. Довгі роки по тому вони звинувачували Центральну Раду, керівництво українських збройних сил, яке кинуло молодь напризволяще перед загрозою сильного й небезпечного ворога. Навколо Крутянської події нагромадилося багато неправдивого: від наївних фантазій до безсоромної брехні.

Серед української, особливо студентської молоді на еміграції у 1920—1940 рр. склався культ Героїв Крут. Але за пафосними оцінками поступово втрачався фактичний зміст історичної події. Правдивий погляд на неї був відновлений збірником В. Зарицького «Крутянська подія», до якого увійшли документи і свідчення очевидців, що відтворили перебіг бою під Крутами та його передісторію. Частина документів збірника увійшла до нашого видання. У ньому також представлено матеріали, які аналізують історичне значення цієї непересічної події.

ОЛЕНА БОЙКО
ПРОВІДНИЙ НАУКОВИЙ СПІВРОБІТНИК
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ,
КАНДИДАТ ІСТОРИЧНИХ НАУК

КРУТЯНСЬКА ПОДІЯ*

У вільному світі до Другої світової війни і по ній кожного року з нагоди річниці Героїв Крут у поселеннях більшого скупчення української еміграції — в молодіжних організаціях, у студентських осередках влаштовуються сходини, відбуваються академії з рефератами, присвячені Крутянській події. Мусимо ствердити, що багато рефератів, виголошуваних перед аудиторіями, часто опрацьовані поверхово.

Доповідачі, не простудіювавши джерельного матеріалу про Крути, через брак такого у них під рукою, виказують мале, а часом повне незнання перебігу Крутянської події, а також незнання історії Студентського Куреня: як курінь постав, як формувався, його чисельний склад, хто був його командиром, коли виїхав на фронт, яких зазнав втрат у людях тощо. Неопрацьована інформація про Крути нічого не вияснює, в недокладних інформаціях губляться самі історичні факти і твориться хаос, люди сприймають фальшиві твердження як незаперечні факти.

Довкола подій з-перед 50 літ утворилися легенди й міти. Так постала легенда про полеглих у бою під Крутами «300» студентів.

Гідним спомином і належною пошаною, спростовуючи фальшиві версії, що створили міт, зі шкодою для Студентського відділу, що став жертвою змагань в добу Української національної революції 1917 року, я заміряю відобразити правду Крут такою, якою вона була.

З цією метою уміщую в брошурі авторитетні два спогади учасників під Крутами: 1. Спогад «Бій під Крутами» сотн. А. Гончаренка, команданта крутянського бою. 2. Спогад «Історія формування Студентського Куреня» студента Ігоря Лоського, учасника бою під Крутами. Також для ілюстрації хаосу в інформаціях різних авторів наводжу в брошурі кілька прикладів.

На основі уміщених, згаданих вище спогадів учасників крутянського бою, сотн. А. Гончаренка і студ. Ігоря Лоського, читачі зможуть пізнати історію відділів — оборонців Крут, а також зможуть відтворити реальний образ того героїчного, безприкладного в історії бою, так звані «Українські Тернопіли».

* Із с. 13 до 67 — матеріали книги В. Зарицького «Крутянська подія».

БІЙ ПІД КРУТАМИ

Полковник АВЕРКІЙ ГОНЧАРЕНКО.
Командир бою під Крутами

Ставлю собі завдання — подати до прилюдного відома правдивий перебіг бою за ст. Крути.

Обставини, що змусили нас до того бою, такі.

По оголошенні Українською Центральною Радою IV Універсалу Україна стала самостійною державою. Як така, вона вела мирні переговори з Центральними Державами в Бересті. Рівночасно вела мирні переговори з тими ж державами і Росія большевицька. Керівник большевицької делегації Троцький виступив із заступництвом Радянської України, запевняючи представників Центральних Держав, ніби Центральна Рада та її Уряд уже не існують. А в той час Уряд України робив надлюдські зусилля, щоб здавити анархію в середині краю та боронити його від зовнішніх ворогів.

Найкоротшою дорогою до Києва з півночі йдуть залізничні шляхи Гомель — Бахмач і Харків — Ворожба — Бахмач.

На оборону цього надзвичайно важливого вузла командує військами отаман Капкан і вислав «Першу імени гетьмана Богдана Хмельницького Київську Юнацьку Військову Школу». У складі школи було 4 сотні (по 150 юнаків), 16 кулеметів та 20 старшин. Школа складалася з юнаків колишніх російських військових шкіл, з освітою не менше як 6 класів гімназії, а переважно з закінченою середньою школою.

Юнацька Школа мала 2 курси: молодший, як менше вишколений, продовжував науку на місці, а старший 8.XII.1917 в команді ген. штабу сотника (з російського війська капітан) Носенка виїхав до Бахмача. Бахмач адміністративно належав до Чернігівщини, де військово-адміністративну справу провадив сотник (капітан) Тимченко.

Сотник Тимченко не мав ніякого війська і навіть, щоб сформувати собі якийсь відділ для свого штабу, просив у начальника школи старшин. Для цього і був призначений сотник Микола Богаєвський, який став начальником штабу у сотника Тимченка.

Між двома командирами виникло непотрібне непорозуміння: з одного боку, був сотник генерального штабу і начальник школи Носенко, а з другого — сотник Тимченко, протегований політичною партією як командуючий військами адміністративного району Чернігівщини.

22 грудня 1917 року мене, як командира куреня Юнацької Школи, покликав до себе командуючий військами отаман Капкан.

Отаман Капкан наказав мені від'їхати негайно до Бахмача з наказами для обох згаданих вище начальників. По одержанні двох секретних паперів я спитав командуючого військами, чи не міг би я вислати ці накази якимсь молодшим старшиною. На це дістав таку відповідь: «Ви призначаєтесь командантом оборони Бахмача. Большевики наступають з Харкова і Полтави. Головні сили Муравйов провадить на Бахмач — Київ. Забирайте решту Юнацької Школи. Потяг на ст. Київ-Товарний уже готовий. На поміч — трудно чекати». З цим я відійшов.

Щедро наділений повновладдям з підкресленням за всяку ціну не віддати Бахмача, щоби не допустити большевиків до Києва, з глибоким смутком і жалем (тоді ще не знав до кого) вертав я до школи. Брав мене в свої обійми невимовний жаль. Молодий цвіт нашої армії — юнаків — кидали майже в безнадійну ситуацію, тоді як серед шаленіючої анархії десятки тисяч озброєного, випробуваного в боях вояцтва безжурно демобілізувалися: їх не зуміли завчасу, використовуючи для цього національне піднесення, взяти в карби військової дисципліни, а навпаки, на мітингах деморалізували закликами до поділу землі. Тепер лише ідейні горстки стали до боротьби за рідний край.

Перед самим від'їздом ще пішов я до Головного начальника Юнацьких Шкіл генерала Астафієва. Прийшов до нього не тільки як до начальника, а ще і як до свого колишнього щиро улюбленого професора з Чугуївської військової школи. З мого рапорту він довідався, які накази дістала школа, і надав багато порад, що так допомогли мені у виконанні завдання оборони Бахмача.

Тут, до речі, хочу підкреслити заслуги генерала Астафієва, який зумів поширити ще задовго до революції національну свідомість серед нас («малограмотних» українців). На це у

російським війську до революції було дуже мало відважних одиниць серед вищої військової генераліції, а генерал Астафієв до неї належав.

23 грудня увечері я вже був у Бахмачі. Начальник школи, сотник Носенко, від'їхав з Бахмача задоволений. Сотник Тимченко хотів, щоби школа підлягала йому, на що я не міг погодитися, маючи наказ командуючого військами. Я лише зазначив, що у справах адміністраційних буду йому підлягати, як знайде потреба, справи ж бойового характеру, згідно з наказом, буду вести сам. Для охорони нашого лівого крила в напрямі на Чернігів вислав я сотника Семирозума з четою юнаків.

На Святий Вечір — 24 грудня 1917 року — в напрямі на Гомель я вислав від школи передову заставу. Після незначної сутички ми зайняли ст. Доч, при тому двох большевицьких вояків взяли до полону. У нас були легко ранені 2 юнаки і 1 старшина. Від полонених довідався я, куди і як наступають війська Муравйова.

У напрямі до ст. Ворожба школа також увійшла в бойову стичність з большевиками. Ст. Бахмач і місто залишилися за нами. Треба зазначити, що в залізничному депо Бахмач було до 2 тисяч зайнятих роботою на верстатах робітників, переважно москалів. Про їх настрій просив я в сотника Тимченка інформацію. Тимченко був у них на мітингу і сказав мені, що нема страху: робітники оголосили нейтралітет. Однак трудно було вірити у їх нейтральність, а мати у себе в найближчій заплілі 2 тисячі озброєних робітників не належало до приемности. На цій підставі я й приступив до перегрупування Юнацької Школи, не припиняючи бойового зв'язку з противником.

Незадоволення сотника Тимченка з цього мого рішення виявилось в його від'їзді з цілим штабом на ст. Крути. Однак звідти він повідомив, що йде нам на поміч піша дивізія; пізніше виявилось, що замість дивізії прийшло кілька поїздів, заладованих возами. Школа скористалася з цього і поповнилася набоями з ешелонів.

Очевидним було, що Київ не мав резервових військових частин.

Така ситуація, а до того ще й ворожо настроєне населення, яке косим оком дивилося на «інтелігентів»-юнаків, безперервні сутички з большевиками впродовж більше як місяця —

все це дуже погано відбивалося на настроях школи. Частина юнаків — то були діти з-під селянської стріхи, а неусталеним ще світоглядом, і тільки інтуїтивно відчували вони правоту наших змагань. Це давало ще можливість держати курінь у рамках дисципліни.

Активність противника збільшувалася; під його натиском наші передні частини відступили, тільки вже не через Бахмач, а через передмістя його, бо робітники, з наближенням большевиків, виступили активно, збільшуючи і без того переважаючого нас у багато разів противника.

Мені нічого не лишалося, як тільки приступити до оборони своїх позицій і приготувати фортифікації до зустрічі з навалюючими большевиків. Отож, після обслідування терену й приступили до праці. Роботу було виконано правильно й скоро.

25 січня 1918 року я дістав повідомлення, що до мене вислано з Києва Студентську Сотню. Справа військової підготовки цієї сотні була мені добре знана, бо в ній був мій брат, студент 3-го курсу медицини Університету Св. Володимира. Від нього я довідався, що науку провадили там 7 днів, уміють вже стріляти та що в Києві — ціле пекло. Повідомлення про виїзд Студентської Сотні розійшлося серед юнаків, як блискавка, а враження, викликане її приїздом, було таке, ніби приїхала ціла дивізія.

Завдяки цьому так високо цінному і завжди в боях вирішальному чинникові, як «піднесення духа», вдалося спинити наступ Муравйова та змусити його до затяжної боротьби.

27 січня штаб сотника Тимченка раннім ранком від'їхав у напрямі Ніжина, де стояв полк імени Шевченка, щоб з цим полком приїхати нам на поміч.

Студентська Сотня в числі 115—130 людей прибула на ст. Крути о 4 годині ранку 27 січня 1918 року.

Мені особисто треба було розв'язати справу, куди приділити Студентську Сотню. Я стояв перед альтернативою: можна було влити її до юнаків, так би мовити — поповнити школу, а можна дати її як окрему сотню на дільницю оборонної лінії. До цього другого рішення я прийшов з міркувань чисто військового характеру: молодий вояк без огляду на свою інтелігентність у критичну хвилину піддається паніці. Таких хвилин я передбачав аж забагато. Паніка під час бою є явищем заразливим, а в результаті дає ганебну втечу.

Тому-то командирові Студентської Сотні дав я відтинок, найменше загрожений противником. Познакомив командира сотні з ситуацією, поінформував, звідки і як буде діставати набої, куди спрямовувати поранених, з ким тримати зв'язок, а на випадок відступу — як вивести сотню з бою. Для зв'язку зі мною він призначив 3 студентів, між ними був і мій брат; його, з огляду на своє становище, як командира, я був змушений відіслати до сотні назад, прощаючи його поглядом, як виявилось, навіки.

Розміщення на позиції наших 5 сотень і 16 кулеметів показано на схемі (с. 21).

Раннім ранком червоні розпочали свій наступ зімкнутими колонами; виглядало так, якби йшли на парад, занедбуючи найпримітивніші засоби безпеки.

Рельєф місцевості маскував нас, і тільки наближення на віддалі пострілу могло нас виявити.

Ще в ніч з 26 на 27 січня я мав розмову по прямому дроту з Муравйовим. Його вимога у формі наказу звучала так: «Піготуйтеся к зустрічі пабеданоснай краснай армії, піготуйте абед. Заблужденія юнкероф працаю, а афіцероф всьоравно расстреляю».

Я відповів, що до зустрічі все готове.

Передні частини червоних, йдучи в зімкнутих колонах, очевидно, були певні у нашій втечі, а зі станційної служби по апарату на їхні виклики ніхто їм не відповідав.

Тільки-но червоні наблизились на віддалі пострілу, ми їх привітали сильним вогнем 4 сотень і 16 кулеметів. Щойно під прямими пострілами переходили вони в розстрільну, зазнаючи великих втрат у своїх рядах. Наступні частини уже з поїзда приймали бойовий порядок.

Таким чином москалі зайняли фронтову лінію завдовжки 5 кілометрів, маючи за собою свіжі резерви й прихильно настроєне населення.

А ми... 500 молодих вояків і 20 старшин. Одні вояки місячними боями перемучені, інші — військово не вишколені. Розтягнені по лінії завдовжки 3 кілометри, ми, в обороні зарання нашої державности, вступили в нерівний бій.

Влизько 10 год. ранку приїхала на панцерці 1 гармата, коло неї сам-один сотник Лощенко. Хто його прислав — не

знаю, але думаю, що це була його особиста ініціатива. Цей старшина, борючись з гідною подиву самопожертвою, вносив велике замішання своїми влучними пострілами в запілля червоних, і це зупинило переможний марш Муравйова. Незабутню прислугу цього старшини вважаю за свій обов'язок тут підкреслити.

Близько годин 12—13 почали червоні наступати на Студентську Сотню, але, вступивши в зону перехресного вогню, мусли занехати свій замір; до цього їх змусила й поява на залізничній колії Чернігів — Крути сотн. Семирозума, що прикривав наше ліве крило. Але той большевицький наступ був лише маскуваннєм, бо справжній наступ, як цього я й очікував, большевики спрямували на оточення нашого правого крила, що дало б їм у руки ст. Крути, відтинали б нас від нашої бази та уможливило б їм цілковите оточення наших сил. Для цієї операції вони мали аж надто достатні сили для маневрування. У цей момент я дістав повідомлення, що командир Студентської Сотні, поручн. Омельченко, поранений. Ця втрата болюче відчувалась, бо заступника його не було на місці. Та про це я довідався трохи пізніше; вільних же старшин у мене вже не було, бо половина вибула зі строю. Тут був би дуже придався штаб сотника Тимченка, що мав тепер у себе активних старшин. По 2 годинах розпочали нас оточувати дуже солідно, з застосуванням усіх тактикою вказаних правил.

Наша гармата, уставлена на платформі на лінії Крути — Бахмач, не могла під прямим кутом на схід протидіяти маневрові червоних.

Тоді використав я резерви. Введення в бій резервів, нашої останньої сотні, передішало, як ще довго можна боронити наші позиції. Набагато численніша від нас сила противника прискорювала нам вирок, і тільки слабкий темп його наступу дав можливість дотягти бій до 9 години вечора, коли-то настала темна, туманна ніч.

У цім великім напруженні зв'язковий юнак Валентин Атамановський (студент Університету Св. Володимира) подав мені телеграму, з якої я довідався, що Шевченківський полк з Ніжина виступив на з'єднання з наступаючими на нас большевиками, себто наступає на нас ззаду. Атамановський був дуже відважний, і що було в нім найбільш цінне — це

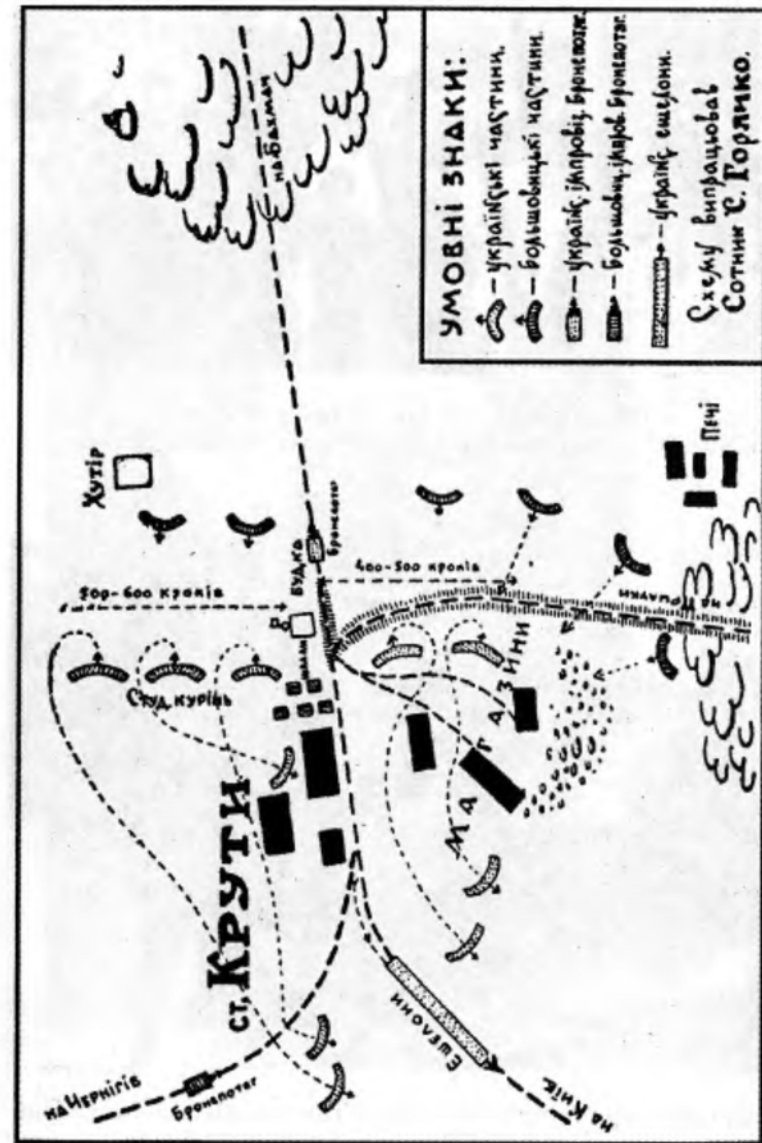

Схема бою під Крутами 1918 р.

Перевезення тлінних останків Героїв Крут з місця їх тимчасового поховання до Києва. Березень 1918 р.

Поховон загиблих при обороні ст. Крути Південно-Західної залізниці в січні 1918 р. в м. Києві.

Поховони Героїв Крут у Києві 19 березня (за ст. ст.) 1918 року. (Див. дату на світлині і «Літоп. Черв. Калини» від 1932 р., с. 18. — В «Золотих Воротах» від 1937 року написано помилково, що це поховон полеглих у бою під Мого-вількою — Черника, Загаєвича та ін. — Ред. 1-го видання.)

завжди прекрасний гумор. І в цю вирішальну хвилину він почав порівнювати наш бій з боями під Полтавою шведів і наших з москалями... Та не було часу. Треба було йому сказати правду про наше становище: наступ большевиків не припиняється, Шевченківський полк віддалений від нас за дві години їзди, а повний поїзд наших поранених бійців потребує опіки. Все, що лишилося, не мало можливості впродовж цілого дня через часті атаки противника хоча б найменшого перепочинку. Отже, мушу вивести їх з бою без дальших утрат у людях і подбати, щоб за всяку ціну з'єднатися з Чорними Гайдамаками під командою Симона Петлюри; вони були вже на ст. Бровари, і там приготувалися позиції.

Атамановського відрядив я ще завидна до Студентської Сотні з наказом про відступ на вказане їм місце. Цей відступ Студентська Сотня мала розпочати першою.

Сотник Лощенко ще за дня мусів від'їхати. З від'їздом нашої гармати по цілому фронті посилювався енергійний наступ противника. Скрізь відчувався приплив нових сил.

Тут підкреслюю ту надзвичайну холоднокровність й уміння панувати над собою наших старшин і молодих вояків, якої не зауважував за час свого перебування на фронті під час світової війни серед старших, добре вишколених солдатів. По Студентській Сотні виводив я з бою сотні юнаків у такому порядку: 2, 3 й 4. 1 сотня, котра була в резерві, а вступила в бій по годині другій, здержувала противника, що намагався нас оточити, аж до повної темноти, після чого рештки цього резерву відступили цілком з поля бою і прилучилися до школи. По перевірці після бою не було в Студентській Сотні мого брата, хоч під час бою пораненим він не був, бо не було його і в шпитальному вагоні. При докладнім особистім перегляді я довідався, що немає цілої чоти Студентської Сотні, до 30 людей, хоч командир сотні все запевняв, що вони ось-ось надійдуть. Вислав я розвідку, затримав ешелон — та все було даремно. Про долю брата і його товаришів довідався я вже багато пізніше. Вони, відступаючи, очевидно, для скорочення дороги, пішли на світло, на ст. Крути, а там зі сходу надійшли якраз большевики; після того й розігралася ще раз кривава драма... Їх не розстрілювали, а кололи багнетами, що я ствердив уже в Києві, в час похорону брата та його товаришів.

Станцію Ніжин справді обсадив Шевченківський полк, що хотів нас обеззброїти у вагонах, бо ж вступати в бій, а ще до того вночі, у нього забракло «мітингового героїзму»; а ще, певно, не знайшлося в ньому ні одного справжнього москаля, бо перед тим москалем він був би і слухняний до безтями, і покірливий.

Повною небезпек була наша дорога відступу. Страшний день ще гудів у нас у вухах, а втрати в людях, які впали за свою державу, кликали до пімсти.

З Ніжина треба було усунути шевченківців, що, на щастя, обійшлося без крові. 31 січня 1918 року на ст. Бровари я здав уже релятивний звіт Симонові Петлюрі в присутності його начальника штабу сотника (нині генерал-полковника) Олександра Удовиченка.

Замість бодай хвилинного відпочинку ми змушені були вже не боронити доступів до Києва, а брати його, бо в нім повстали місцеві большевики, що гарненько озброїлись і організувались там, де був державний центр, отже — у серці України.

Та в цих боях я вже підлягав Симонові Петлюрі.

Тут мушу ствердити несовісність деяких авторів брошур на тему бою під Крутами, які в своїх публікаціях намагалися вічною ганьбою покрити ім'я тої совісної старшини, що так віддано керувала боєм та чесно разом із молодими вояками вмiла вмирати.

Також маю сумнів, чи насправду ці автори безпосередньо брали участь у бою, бо той, хто брав там участь, не міг не знати, що я, як командир, ні на одну хвилину не залишив позиції та останній пішов з поля бою. І тому твердження тих авторів, що наша молодь там була без проводу, є неправдою.

Докладний релятивний звіт з бою під Крутами зберігається в Києві у схованці.

Сотн. А. Гончаренко

Справою командування військами Чернігівщини сотника Тимченка та його начальника штабу сотника Богаєвського зайнявся у свій час військовий суд, але до кінця справа не дійшла через повстання проти гетьмана в 1918 році. Отже, обвинувачення і цих двох старшин також передчасне, і лежить воно на совісті тих осіб, які своїми інформаціями впровадили в блуд навіть такого високозаслуженого нашого кол. міністра й ученого, як професор Дмитро Дорошенко, котрий записав як зрадників в історію Визвольних змагань України сотників Тимченка і Богаєвського*.

Так скінчився бій під Крутами.

Втрати сягали: до 250 юнаків, одна чота (до 30 людей) студентів і 10 старшин**.

Бойовий наказ наша молодь виконала, а пам'ять про polegлих оповита ореолом слави і стала взірцем для майбутніх поколінь!

Бери ж собі, наша молоде, приклад від своїх попередників з-під Крут і завжди у всіх своїх починаннях пам'ятай, що найсвятішим для нас було, є і буде — не III Інтернаціонал, а Бог і Україна!

* З поданого вище сотником Гончаренком перебігу подій під Крутами видно, що сотник Тимченко зі своїм штабом був лише представником адміністраційно-військової влади і ніякого впливу на хід бойових операцій, очевидно, не мів мати, хіба що в критичний момент міг би зі своїми старшинами приєднатися до лав юнаків і розділити їхню долю.

** Учасників, що тепер перебувають, як і я, на еміграції — сотника Модеста Семирозума, кол. юнака Чорпіту, кол. юнака Заквалінського (нині майора польського війська), полковника Лощенка та інших, до кого дійде цей звіт-реляція, подаю за свідків правдивості описаних подій. — Аверкій Гончаренко, сотник, колишній командир куреня 1-ї імені гетьмана Богдана Хмельницького Юнацької Військової Школи.

ІГОР ЛОСЬКИЙ, КОЛИШНІЙ СТУДЕНТ —
УЧАСНИК КРУТЯНСЬКОГО БОЮ

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО КУРЕНЯ І ОПИС ПЕРЕБІГУ КРУТЯНСЬКОГО БОЮ*

СПОГАД

У перших днях січня 1918 року відбулось віче українського студентства, на якому вирішено зорганізувати добровольчий Студентський Курінь імені Запорозьких Січових Стрільців для оборони Української Держави від московсько-більшевицької інвазії.

За прикладом студентства пішли учні двох старших класів — 2-ї української київської гімназії, що мали свої збори 6 січня за ст. ст. 1918 року. Для реєстрації збиралися в Педагогічному музеї.

За одним зі столиків відбувався запис до Студентського Куреня.

З музею всі, що записалися, вирушили відразу до касарні** куреня, яка була розташована в будинку Константинівської школи на Печерську. Колона свіжоспечених січовиків, співаючи пісні, хоробро марширувала через вулиці Києва. Константинівську школу знайшли майже порожньою, бо Перша Київська Українська Юнацька Військова Школа, яка там містилася, була на фронті під Бахмачем.

Усі розташувалися в юнацьких спальнях, і вже від другого дня під керуванням кількох старшин Богданівського полку почалась муштра. Войовничий настрій молоді відразу

Ігор Лоський

* Л Н В — Книжка IV. — Київень. — 1926. І. Лоський. Крути.

** Казарма [ред.].

був розхолоджений попередженням, що Студентський Курінь буде лише служити для охорони, у разі потреби, порядку у самому Києві...

Командиром першої сотні призначено старшину Омельченка, в той час студента Українського київського університету. Військового одягу тим часом не видавали. Окрім згаданого старшини Омельченка, тоді призначили для першої сотні чотирьох чотових, одного молодшого старшину Кольченка і двох лікарських помічників, на той час студентів медичного факультету Українського київського університету. Бончужним призначено учня 8 класу О.Сушицького, брата відомого проф. Ф.Сушицького...

Друга сотня сформувалась щойно після виїзду першої сотні під Крути, друга сотня під Крутами не була, вона брала участь у боях з місцевими більшовиками на вулицях Києва в другій половині січня до зайняття столиці Муравйовим. У часі інтенсивного школення студентів першої сотні військової штуки почали вже говорити про їх скорий виїзд на фронт.

До можливості від'їзду на фронт самі січові студенти поставились з великим захопленням.

По трьох тижнях приступили до одягнення і озброєння Студентської Сотні, кожний одержав штани, шинель і шапку та був озброєний рушницею (гвинтівкою). Видно, що в Києві панував розгاردіаш, хіба єдиним «військом», яким розпоряджався Український Уряд, була перша сотня Студентського Куреня, бо було прийняте рішення полк. Капканом вислати сотню на фронт, тоді як у заложенні Студентський Курінь по вишколенні мав бути в гарнізоні для охорони порядку. Одягнена і озброєна перша сотня в силі 116 студентів чекала на потяг до виїзду на фронт.

Чекати довелось досить довго, лише по обіді наступного дня на залізничні рейки, що проходили неподалік від касарні, подано ешелон. Посадка відбулась цілком спокійно, 26 січня ешелон рушив на північ, переїзд відбувся весело, студенти-вояки розважали себе співами...

Через день після від'їзду з Києва поїзд наблизився до станції Крути. В Крутах сотню розбили на три частини: одна частина пішла в розвідку, частина зайняла варти, а більшість послано рити окопи за 1 кілометр від станції по обох сторонах залізничної колії між станціями Крути і Пліски. Надвечір стежа* принесла вістку, що москалі вже підійшли під станцію

*Розвідка [ред.].

Пліски. Вояки, що сипали окопи, повернулися пізно вночі й, як скошені, повалилися на лавки в станційному будинку спати. Морозна ніч пройшла в гарматній підготовці оборонців України і незначній стрільянині з рушниць з боку ворожих степів. Невтомний старшина сотн. Лощенко, який зробив з товарової платформи й паротягу імпровізований «панцирний потяг», озброївши його гарматою і двома скорострілами, часто під'їжджав під самі ворожі позиції і, незважаючи на сильний ворожий обстріл, відважно і вдало нищив московські ряди. Настав день 29 січня 1918 року. Вогкий і похмурий, він уже зранку був неспокійний. Рухи ворога виявляли, що мусів відбутись вирішній бій. Вночі московсько-більшевицькі вояки підійшли до лінії українських окопів, у яких засіли юнаки і старшини. Український відділ розташувався в той спосіб, що праворуч від залізничних рейок позицію зайняли юнаки з Юнацької Школи, ліворуч — Студентська Сотня. Від 9-ї години ранку ворог почав обстрілювати українські позиції з рушниць, а згодом із гармат. Обстріл був досить інтенсивний, але й невдалий: стрільна лягали десь поза стрілецькі окопи в полі. Українська єдина чинна гармата, яка відповідала противникові, стояла високо на залізничних рейках, добре видна як своїм, так і ворогові. До неї більшовики й спрямували сильний вогонь своєї артилерії й скорострелів. Хвилинами сум огортав українських героїв, коли раптом затихала їхня гармата й серед диму і куряви не видно було сміливої постаті сотн. Лощенка. Здавалося, що гармата замовкла вже зовсім, але це були лише перерви для підготовки до того, щоб гармата розпочала вогонь з більшою силою. Присутність цієї гармати майже на рівні стрілецької лінії підбадьорливо впливала на всіх вояків.

Крім того, вона захищала зв'язок між двома відтинками українського фронту, по обох боках залізничної колії. Але в середині бою гармата перестала стріляти, і український «панцирний потяг» від'їхав на станцію: мужні оборонці були поранені. Після того бій розгорівся з новою силою. З обох сторін заговорили скорострели, і шість тисяч московської орди з'явилися на обрії, ідучи в наступ на багнети. Густими лавами посувалися вперед ворожі лави, не дивлячись на те, що українські вояки косили їх густо зі скорострелів. Тепер ми сильно відчули брак гармати, в додаток у нас починали кінчатися запаси набоїв. А щонайгірше, зв'язок між двома відтинками нашої лінії був унеможливлений так, що коли ворог, знищивши гарматним вогнем більшість нашого правого відтинку, змусив

його до відвороту, лівий відтинок про це нічого не знав. На цей то лівий відтинок і наступали тепер москалі.

Станція Крути, яка лежала кілометр поза нами, була під гарматним вогнем ворога, крім того, ворог обходив далеко лівий бік нашого лівого відтинку. Ситуація цього відтинку ставала надзвичайно критичною. Ми дістали наказ відступати. Частина відступаючих, близько 30 студентів, не зорієнтувавшись, в чіх руках станція, відступила на станцію, де їх оточив ворог. Відступ був дуже утруднений тому, що треба було пробиватися крізь майже замкнене коло, не даючи його тісніше і щільніше стискувати.

Було дуже важко відступати й морально, але ж відступ відбувався в порядку. Деякі менш досвідчені стрільці віддавали свої останні набої старшим стрільцям, самі ж поволі, випротовані в увесь зріст, ішли понурі й безстрашні під градом ворожих куль. У багатьох борців рушниці попсувалися і перестали працювати; набоїв ставало чимраз менше... Наші кулемети перестали стріляти. Мало у кого залишилося по 3—5 куль, коли ми вже були біля свого потягу, який чекав на нас у двох кілометрах від станції на полі. Тому нам вдалося врятуватись, що москалі приступили перш до зайняття станції. Було біля 4-ї години пополудні, коли невелика група відступивших, переслідувана ворогом, підійшла, підбираючи кількох поранених по дорозі, до потягу. Нам наказали сідати до вагонів. У дверях і вікнах останніх вагонів було поставлено скоростріли, які своїм вогнем стримували ворога. Ми швидко від'їхали...

Від'їзд пригноблююче вплинув на всіх, хоч нам пояснювали потребу його як військового кроку.

Впродовж дороги ми нищили залізничний шлях, утруднюючи тим посунання москалям. На станції Бобрик зустріли ми перші відділи Гайдамацького Коша, який, власне, їхав нам на підтримку, але не встигли ще розробити плану зустрічі ворога, як Гайдамацький Кіш на чолі зі своїм командиром С. Петлюрою був покликаний негайно до Києва, де вибухли большевицькі заворушення. Виснажені боєм і цілком небоєздатні рештки Студентської Сотні дістали наказ від'їхати на станцію Дарниця. Переорганізована Юнацька Школа у складі Гайдамацького Коша під командою С.Петлюри пішла на Печерськ здобувати Арсенал...

КОРОТКИЙ ПЕРЕКАЗ ПРО БІЙ ПІД КРУТАМИ

Інший учасник бою під Крутами подає:

Небагато нас було, яким пощастило відступити до потягу, багато полягло в бою, особливо на правому відтинку.

До ворожого полону попали і були знищені дві групи студентів: перша група складалася з тих, що не могли продертися крізь вороже оточення, було їх близько 15 — 20 бійців, вони вступили в бій з ворогом на багнети і полягли всі на полі бою, друга група — це ті 27—30 студентів, котрі відступали на станцію, яка була зайнята ворогом. На станції було ще в полоні вісім поранених юнаків, їх большевицьке командування відтранспортувало до Харкова в штаб Антонова-Овсієнка. У Харкові їх розмістили у шпиталі, з якого український персонал по видужанні допоміг їм утекти.

Над групою студентів, яка при відступі до потягу помилково відступила на станцію, не знаючи, що вона зайнята ворогом, кати Муравйова знуцались і наступного дня розстріляли.

По кількох днях довколишні селяни поховали їх у спільній могилі біля станції.

У крутянським бою ватаги Муравйова також мали великі втрати, після чого Муравйов зміг підійти під Київ допіру 5 лютого, щоб почати обстрілювати столицю гарматним вогнем.

Київ Муравйов зайняв уночі з 8 на 9 лютого. Під час московсько-большевицького терору знайшли смерть багато тисяч киян. У Маріїнському парку садисти Леніна розстріляли біля двохсот гімназійних учнів за те, що їхні прізвища знайдено у списках Вільного Козацтва.

За час від 9 лютого до 2 березня большевики розстріляли у Києві близько п'яти тисяч мешканців. Переважно гинули ті, що мали військові посвідки від української влади.

Коли при допомозі німецької армії на основі Берестейського договору було прогнано червону змору і Український Уряд повернувся до столиці, Крутянську трагедію було відчутно болюче в усій її глибині.

Тіла 27 студентів, які були большевиками розстріляні на станції Крути і поховані селянами у спільній могилі біля станції, привезли до Києва і величавим похороном поховали 19 березня на Аскольдовій могилі.

ФОРМУВАННЯ ДОБРОВОЛЬЧИХ ВІДДІЛІВ

У вирішальний час для Української Держави Український Уряд проводив демобілізацію українізованої мільйонної української армії на фронтах і в краю, щоб замінити регулярну армію народовою міліцією...

Вислідом демобілізації українські полки, що недавно присягали свою відданість Центральній Раді, у критичну хвилину пішли додому.

У Києві було багато полків з голосними назвами, але на час загроження України залишилась від них у штабах лише жменька старшин.

В останній момент, коли катастрофа була неминучою, дехто з державних українських мужів схаменувся, і почали наспіх творити нові добровольчі частини. Зі старшин та юнаків старшинських шкіл на швидку руку організовано було в Києві нечисленні відділи і вислано їх проти ворога.

Наводжу нижче назви новосформованих наспіх частин у Києві:

1. Гайдамацький Кіш: 1. Два гайдамацькі курені. 2. Одна сотня Другої Київської Юнацької Школи. 3. Одна сотня Січових Стрільців під командою сотн. Р.Сушка. Частина із 600 бійців вислано у напрямку на Полтаву під командою Симона Петлюри.

2. Перша Українська Київська Юнацька Школа імени гетьмана Богдана Хмельницького: 1. Перший курінь — дві сотні юнаків старшого курсу під командою сотн. Д.Носенка. 2. Другий курінь — дві сотні юнаків молодшого курсу під командою сотн. А.Гончаренка. Обидва курені Київської Юнацької Школи вислано на чернігівський кордон, в район Бахмача для оборони підступів до Києва.

3. Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців Є. Коновальця: а) одна сотня СС під командою сотн. Р.Сушка — вислано за Дніпро у складі Гайдамацького Коша; б) одна сотня СС під командою хор. Ф.Черника — вислано в район Михайлівського хутора на чернігівським кордоні.

4. Піший полк імени гетьмана Дорошенка — один курінь вислано в район Михайлівського хутора.

5. На початку січня 1918 року почали формувати в Києві Студентський Курінь СС із призначенням до охоронної служби в м. Києві, однак першу сотню куреня 116 студентів під командою колишнього вояка-сотника, студ. Омельченка по трьох тижнях школення вислано 26/27 січня 1918 року під Крути на допомогу Першій Юнацькій Школі.

Не тільки молоді 18—20-літні кадети, так звані юнаки — учні Першої і Другої Українських Київських Юнацьких Шкіл стали на захист Української Держави, коли на Україну наступав відвічний її ворог — москаль. За ними пішла студентська і гімназійна молодь м. Кисва, яка впала жертвою змагань у часі битви з переважаючими десятикратно силами ворога під Крутами 29 січня 1918 року.

СПРОСТУВАННЯ СУПЕРЕЧЛИВИХ ІНФОРМАЦІЙ

На основі зібраних реляцій від живих учасників і свідків* та власного досвіду, щоб раз і назавжди скінчити з легендами і мітами про Крутянську подію та щоб взагалі встановити і увіковічнити істину, правдиво наświetлені документальні джерельні інформації подій доби збройної боротьби уміщено в брошурі. Для ілюстрації суперечливих інформацій тільки проаналізовано деякі спогади, перекази і описи, які часто перекручено пишуться на сторінках преси чи виголошуються доповідачами в радіопередачах і рефератах.

I

ХТО БУВ КЕРІВНИКОМ БОЮ ПІД КРУТАМИ 29 СІЧНЯ 1918 РОКУ?

Деякі автори на тему історичних фактів з доби нашої збройної боротьби у своїх публікаціях пишуть, що крутянським боєм 29 січня керував сотник генштабу Дем'ян Носенко, курсовий старшина старшого курсу юнаків Української Київської Юнацької Школи імени гетьмана Богдана Хмельницького.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Сотн. Д. Носенко, командир куреня (двох сотень) старшого курсу юнаків вищезгаданої Юнацької Школи, від 8 грудня 1917 року перебував з двома сотнями (до 300 юнаків) на чернігівському кордоні. Місцем постою сотн. Д. Носенка був Бахмач, звідки висилали на кордон з Росією розвідувальні команди, стежі і застави в напрямках на Ворожбу і Гомель для підтримування ладу на залізничній лінії цього відтинку фронту; роззброювання малих московських ватаг,

*На час виходу 1-го видання книги, 1972 р. [ред.].

які, ідучи з фронту до свого краю, в Московщину, бешкетували на Kolejових станціях.

23 грудня, за ст. ст., приїхав з Києва до Бахмача на чолі 2-го куреня (двох сотень, до 250 юнаків) молодшого курсу Юнацької Школи сотн. А. Гончаренко з наказом полк. Капкана перебрати командування від сотн. Д. Носенка, який, передавши свій курінь сотн. Гончаренкові, від'їхав до Києва на інше призначення. З того часу під командою сотн. А. Гончаренка була ціла Юнацька Школа: 20 старшин, до 500 — 550 юнаків при 16 скорострілах. У терені був місцевий відділ Вільного Козацтва — близько 150 козаків, коли побачив велику силу, він самоліквідувався і участі в бою не брав; крім того, в районі Михайлівського хутора тримала стежі піша сотня СС під командою хор. Ф. Черника в складі куреня Дорошенківського полку. 24 грудня в напрямі на Гомель Юнацька Школа увійшла в бойову сутичку з большевиками — військом Муравйова, що наближалось до Бахмача.

Сотн. А. Гончаренко, маючи в залізничнім депо Бахмача до 2.000 збільшевичених робітників, не ризикував давати кількатисячній навалі Муравйова вирішальний бій під Бахмачем. Він 27 січня, прикриваючись ар'єргардом однієї сотні, залишив Бахмач і відступив до станції Крути, де за кілометр перед станцією нашвидко розбудував позицію опору.

Перебіг бою під Крутами обширно описаний сотн. А. Гончаренком у його спогаді «Бій під Крутами».

Після цілоденного бою 29 січня 1918 року з головними силами Муравйова, маючи великі втрати в рядах бійців, сотн. А. Гончаренко відірвався від ворога і ешеленом, що був наготові в двох кілометрах від станції Крути, забрав поранених, які самі переважно своїми силами прийшли до потягу, від'їхав у напрямі Києва.

Ешелон з оборонцями Крут прибув на станцію Бровари, де сотн. А. Гончаренко 31 січня здав релятивний звіт про бій під Крутами С. Петлюрі, який перебував там зі своїм Кошем. Писемний звіт С. Петлюра передав начальникові штабу Гайдамацького Коша сотн. О. Удовиченкові.

З рештками Юнацької Школи сотн. А. Гончаренко долучився до Гайдамацького Коша, щоб після переправи 2 лютого через Дніпро взяти участь у подавленні повстання в Києві місцевих большевиків. Рештки Студентської Сотні дістали наказ від'їхати до Дарниці.

Усе говорить тут за те, що командантом цілої групи оборонців Крут і керівником бою був сотн. А.Гончаренко. Сьогодні ще живе в Клівленді, ЗСА*.

II

ЧИ СОТНИК ОМЕЛЬЧЕНКО БУВ КОМАНДИРОМ СТУДЕНТСЬКОГО КУРЕНЯ?

У книжці автора Семена Збаразького під назвою «Крути» (видана в сорокаріччя великого чину в Мюнхені, 1958 р.) на сторінці третій у першому рядку згори подано: «Згинув під Крутами сотн. Омельченко — командир Студентського Куреня, студент Українського Народнього Університету в Києві».

СПРОСТУВАННЯ

У бою під Крутами брала участь тільки одна перша Студентська Сотня під командою сотника Омельченка.

Жодного командира Студентського Куреня під Крутами при першій сотні не могло бути, бо цілий Студентський Курінь не брав участі в бою під Крутами.

Студент Ігор Лоський, учасник бою під Крутами, автор спогаду про крутянський бій і формування Студентського Куреня, що розміщений у книжці «Крути» С.Збаразького, пише: «Сотн. Омельченка в початках січня 1918 року призначено командиром першої Студентської Сотні, яку він почав формувати в Києві 8 січня і з якою в силі 116 студентів 26/27 січня від'їхав на фронт і 29 січня в бою під Крутами був забитий».

Сотник А.Гончаренко у своїм спогаді подає, що, прибувши до Крут з Києва 27 січня, перша Студентська Сотня складалася з 115—130 студентів, сотник Омельченко подає — 116 студентів.

Примітка. Можливо, що в Києві при посадці до ешелону першої сотні могли нелегально долучитися 14 — 15 студентів, бо що годні зробити намови не їхати проти войовничого запалу сімнадцятилітніх патріотів.

* На час написання книги [ред.].

III

ЧИ СТУДЕНТСЬКИЙ КУРІНЬ ПІД ЧАС ФОРМУВАННЯ ПІДЛЯГАВ ПОЛК. Є. КОНОВАЛЬЦЕВІ?

Деякі доповідачі у річницю Героїв Крут твердять, що Студентський Курінь був приналежний до складу Галицько-Буковинського куреня СС полк. Є.Коновальця, що полк. Є. Коновалець вислав під Крути першу сотню студентів маловишколених.

ПОЯСНЕННЯ — МОЯ ДОВІДКА

Студентський Курінь поза однаковим криптонімом «СС» нічого спільного з Галицько-Буковинським куренем СС не мав, Коновальцеві не підлягав.

Студентів військової справи навчали старшини — інструктори Богданівського полку, та не їхня провина, що бійців з-під рук наказами забирали до оборони столиці назовні і до бою з ворогом на вулицях Києва.

Овіяні романтикою, ініціатори формування Студентського Куреня в Києві на початку січня 1918 р. у проєкті мали формувати курінь, а потім було в плані розвернути курінь до формації полку, з назвою, пов'язаною з традиціями лицарських часів Запорозького війська — Січі: «Студентський полк Січових Стрільців».

Інвазія большевиків в Україну не дала можливості Студентському Куреневі належно оформитись, себто вишколити студентів-охотників у курені трьохсотенного складу, як уже треба було першій сотні у складі 116 бійців під командою сотн. Омельченка їхати на фронт у район станції Крути.

Друга Студентська Сотня по двох тижнях інтенсивного школення, котра не мала ще повного складу і була маловишколена, змушена була обставинами в другій половині січня брати участь у боях на вулицях Києва для придушення повстання місцевих большевиків.

Студентська перша сотня билась під Крутами, друга сотня кривавилась у боях на вулицях Києва до дня зайняття його 9 лютого 1918 року ватагами Муравйова.

Студентський Курінь встиг сформувати тільки дві бойово-активні сотні складом близько двохсот бійців. Дивись: Інформації про Студ. Курінь. «Україна у війні за Державність» / Генерал О.Удовиченко. — С.21. Хто був командиром другої Студентської Сотні, у своїх спогадах про Студентський Курінь автори спогадів не подають.

IV

АНАЛІЗ ІНФОРМАЦІЙ, ПОДАНИХ У ЮВІЛЕЙНІЙ КНИЖЦІ «КРУТИ», ВИДАНИЙ ДО 40-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО КРУТЯНСЬКОГО ЧИНУ

(Семен Збараський. — Мюнхен, 1958)

1. Автор Ювілейної книжки «Крути» С.Збараський за-слуговує на щире признання за студії українських історичних і військових публікацій з визвольної тематики і видання друком сконденсованим стилем перегляду подій, почавши з буремного періоду за царя Миколи — 1914 рік, прокреслюючи етапами процеси стихійного пробудження української нації, які у фіналі були заманіфестовані актом IV Універсалу, що проголосив 22 січня 1918 року Самостійність Української Держави.

Оформлення самостійного існування відродженої Української Держави IV Універсалом було наче атомна бомба на Советську Росію, що прискіпило інвазію советів.

Советський Уряд — Совет Народніх Комісарів у Петербурзі фальшиво твердив, що визнає Українську Народну Республіку самостійною державою, а в міжчасі скупчував регулярне большевицьке військо на північній кордоні України, створив для України Радянський Уряд на чолі з Ю.Коцюбинським, з осідком у Харкові, дав йому свою армію під командою В.Антонова-Овсієнка, яка в кількох напрямках рушила на Київ, щоб повалити Національний Уряд — Центральну Раду, а замість неї настановити радянський уряд, вірний Москві.

Швидко розгортались події... Українське командування в Києві, не маючи регулярного війська, нашвидко формувало добровольчі відділи і висилало на підступи до Києва: Крути — Бахмач і Гребінка — Полтава.

Звідси починається героїчний змаг за Державність України, яка була стерта з географічних мап, підручників історії, навіть своєї власної свідомості... Звідси починається Крутянська трагедія...

У своїй книжці «Крути» С. Збараський надрукував спогад студ. І. Лоського «Історія Студентського Куреня і огляд крутянського бою», зміст якого збігається з версією спогаду І. Лоського, уміщеного в брошурі «Крутянська подія».

На с.69 у тій же книжці С.Збараський подав іншу історію Студентського Куреня, яка заперечує версію спогаду студ. І. Лоського. Є це парадокс. Отже, такі парадокси є прикладом хаосу в інформаціях про Крути.

Реальний спогад студента Ігоря Лоського читачі можуть прочитати у цій брошурі: «Крутянська подія». — С. 27.

2. Цитую спогад про «Окремий Студентський Курінь» невідомого автора, який уміщено в книжці С. Збараського «Крути». — С. 69—70.

«За почином керівника юнацьких частин Братства Українських Самостійників М. Лизогуба сформувався в Києві зі студентів і гімназистів, членів юнацьких самостійницьких звен, — Окремий курінь, який уночі 28 січня вирушив під командою сотн. Омельченка разом з двома сотнями Юнаків Військової Школи на фронт під Крути проти орди Муравйова».

СПРОСТУВАННЯ

Дані у наведеній інформації про так званий «Окремий Студентський Курінь Січових Стрільців», сформований керівником «Братства Українських Самостійників» М. Лизогубом, є новим сфантазованим варіантом історії Студентського Куреня.

Це є плутанина голосливих диких інформацій про Крути і Студентський Курінь, які у формі переказів кружляли в Україні в період 1917—1920 років і по війні в окупованій Польщею Західній Україні. Міродайні є лише реальні інформації в спогаді колишнього студента — учасника крутянського бою, професора Ігоря Лоського, померлого 1935 року на еміграції у Львові.

3. Цитую подальші інформації з книжки С. Збараського про біг подій на Чернігівському кордоні у січні 1918 року:

«Ще 8 січня вирушила з Бахмача на Чернігівщину Перша Юнацька Військова Школа у складі близько 600 юнаків під командою сотн. Д. Носенка, яка зайняла відтинки фронту Бахмач — Конотоп, захищаючи залізничний шлях з боку Гомеля. До 25 січня 1918 року школа увесь час перебувала на позиціях у безперервних боях з ворогом, який наступав.

Врешті три сотні школи, здесятковані, зневірені та виснажені безперервними боями, покинули фронт і від'їхали до Києва вимагати допомоги й підкріплення.

У Бахмачі залишилась тільки одна сотня з командою школи і два «панцерних поїзди». У наступі на станцію Гомель з мосту залоза «панцерного поїзда» розстрілювала ешелони банд Муравйова, завдаючи їм дошкульних втрат. На жаль, вороже стрільно поцілило просто у вагон «панцерного поїзда» й пошматувало майже всю його команду.

У живих залишився тільки водій поїзда та його помічник, і вони вивели поїзд з-під ворожого дальшого обстрілу на найближчу від мосту станцію і тут заопікувалися пораненими».

Твердження, що Перша Київська Юнацька Військова Школа у складі 600 юнаків була 8 січня під командою сотн. Д. Носенка, не згідне з правдою. Ще 23 грудня з району Бахмача полк. Капкан відкликав сотн. Д. Носенка до Києва, команду над школою перебрав сотн. А. Гончаренко.

Щодо акції двох «панцерних поїздів» у своїх спогадах сотн. А. Гончаренко і студ. І. Лоський не згадували. Могли то бути примітивні платформи з однією гарматою, щось подібне мав сотн. Лощенко. «Панцерний поїзд» ворог не міг би знищити одним стрільном, як подав в інформації С. Збараський. Фантазії границь не мають...

4. Там же в книжці С.Збараського на с. 68 знову подано іншу суперечну інформацію: «На оборону столиці виступили триста «Юнаків з Помічного Куреня Студентів», які виїхали в напрямі Бахмача».

Не знаю, може я не розумію такого окреслення, але такої формації «Юнаки з Помічного Куреня Студентів Січових Стрільців» впродовж цілого періоду нашої боротьби не існувало.

Автор книжки «Крути» С. Збараський писав інформації на тему Крут з чужих джерел, у яких «псевдоісторики-дослідники» про Крути багато накрутили... Багато інфор-

мацій перекручені і не збігаються з правдою. Інформації написані нефахово, і зі змісту видно, що писали їх військові анальфабети*.

Відомо, що рух із формуванням Студентського Куреня СС почався в Києві на початку січня. В інформаціях С. Збараського за «щучим велінням» постав Студентський Курінь — «триста студентів» і під командою «Командира Куреня» сотн. Омельченка 28 січня виїхав на фронт під Крути.

Студент І. Лоський пише в своїм спогаді про виїзд по трьохтижневому школенні під Крути однієї Студентської Сотні під командою сотн. Омельченка. Звідкіль С.Збараський взяв ще дві сотні? Хто, де і коли їх вишколив? Хто були сотенні командири?

Для історії це не є деталі...

У цім сумбурі інформацій сам Соломон не визнається... нічого не тримається купи.

Подання в одній книжці «Крути» суперечливих двох версій про Студентський Курінь є наявним доказом великого хаосу в інформаціях, писаних у спогадах, — чи то для цільового фальшування описів подій нашої воєнної історії, чи то з причини переплутання понять: «юнак — кадет, учень військової школи» і «юнак — студент», приписуючи героїзм і втрати «300 студентам», коли під Крутами було лише 130 студентів, і не всі вони полягли... що potwierджено живими (на момент написання книги. — ред.) учасниками крутянського бою, юнаками і студентами...

Подам ще одну фальш у книжці Збараського. На схемі (с.69) підписано — Оборонці станції Крут залягли за станційним будинком лавою по обох боках колії: Військова Школа — праворуч, Студентський Курінь — ліворуч.

Ще такого не чувано, щоб один станційний будинок міг бути помічним прикриттям від ворога для 600 бійців.

У спогадах сотн. А. Гончаренка і студента І. Лоського подано: позиція опору була побудована на передпіллі на відстані одного кілометра від станції Крути.

Військова Школа займала позицію на правому головному відтинку, а Студентська Сотня (не курінь) — лівий відтинки позиції.

* Неграмотні [ред.].

Де є тут логіка? Ті самі автори, які твердять, що в бою під Крутами полягло 300 студентів, закінчують свій допис тим, що в березні тлінні останки 27 студентів, розстріляних Муравйовим на станції Крути, спроваджено при німцях до Києва і величаво поховано 19 березня на Аскольдовій могилі.

У такому разі, перше, якщо під Крутами в бою було 300 студентів і всі полягли, то де поховано решту 273 студенти? Чому не перевезено їх до Києва?

Друге, чи були в бою під Крутами юнаки-кадети, учні Київської Юнацької Військової Школи? Очевидно, що були. Була Перша Київська Юнацька Військова Школа імени гетьмана Богдана Хмельницького у складі 20 старшин і близько 500 юнаків. Полягло їх більше половини, кості їх лежать на крутянських полях, у спільних могилах, зрівняних окупантом з землею.

На жаль, їх рідко згадують у день обходу свята річниці Героїв Крут. Також С.Збараський у своїй книжці не згадує юнаків-кадетів, полеглих у бою під Крутами, не згадує, скільки їх полягло і де поховано.

Висновок. Стверджено доводами, що інформації про події й історичні факти з періоду нашої збройної боротьби безперестанно перекручуються і фальшуються, попри спростування неправди в пресі учасниками*, які висвітлюють події минулого реально, більше того, неправда з року в рік уперто повторюється.

На те може бути лише одно усправедливлення — ми є незріла нація...

Тільки подумати: впродовж піввіку ми не можемо встановити для історії правди — як-то було під Крутами...

* Див. спогади у цій книжці [ред.].

АНАЛІЗ ІНФОРМАЦІЙ ПРО БІЙ ПІД КРУТАМИ

1. БІЙ ЗА ДОСТУПИ ДО КИЄВА. КРУТИ

(Опис цей уміщений в «Історії Українського Війська». — Видання Ів. Тиктора. — Вінніпег, 1953. — С. 404.)

СПРОСТУВАННЯ

У цім описі, починаючи від другого абзацу, все до кінця перекручено і написано не згідно з правдою.

1. На відтинку Бахмач в бою на боці українському поза імпровізованою платформою з однією гарматою сотн. Лоценка жодних «панцерних поїздів» в акції не було. Дописувач хіба переплутав — «панцерні поїзди» були у Муравйова.

2. Від 23 грудня — дня виїзду сотн. Д. Носенка за розпорядженням полк. Капкана до Києва з призначенням до іншої функції команду над цілою Юнацькою Школою перебрав сотн. А. Гончаренко, він же був і керівником бою під Крутами.

«Помічного Студентського Куреня Січових Стрільців» під проводом сотн. Омельченка під Крутами не було. Сотн. Омельченко прибув з Києва під Крути з однією Студентською Сотнею у складі 116—130 бійців 27 січня. Як командир першої сотні, взяв він участь 29 січня в жорстокім бою з фалангами Муравйова і поліг смертю героя на полі бою.

В «Історії Українського Війська» подано, що бій під Крутами відбувся 30 січня, ця дата не збігається з правдою, бій був 29 січня, що підтверджує у своїм описі бою пор. Михайлик: він подає «День 16 січня (за ст. ст.) 1918 року».

2. ОПИС БОЮ ПІД КРУТАМИ ПОР. М.МИХАЙЛИКА

(Уміщений в «Історії Українського Війська», с. 405)

ОЦІНКА

Опис пор. М.Михайлика є фрагментарним спомином у стилі драматичної, мистецької інсценізації перебігу бою, що нам абсолютно нічого не виявляє. Пор. М. Михайлик не подає жодних оперативних даних щодо складу відділів — оборонців Крут; він не подає дати бою, хто командував боєм, як довго тривав бій, які були втрати в людях тощо...

Невідомо, про які сорок скорострілів він пише, що стреляли по ворожих лавах. Збірна група від початку бою мала лише 16 скорострілів — чотири скоростріли мала кожна сотня юнаків. Студентська Сотня не мала скорострілів.

Дослідники історії з опису бою пор. М.Михайлика нічого не довідаються...

У передмові «Історії Українського Війська» — видання Ів. Тиктора — Редакційний Комітет історії усправедливується, що їхній матеріал в історії монографічно не опрацьований, є то тільки неповні записки фрагментарних споминів. Та все одно уміщення в «Історії Українського Війська» убогих описів про епоху подію в Крутах з некорегованими інформаціями не є в порядку. У часі перевидання «Історії Українського Війська» у Вінніпезі 1953 р. в українській військовій літературі вже були в бібліотеках вартісні і реальні спогади про Крути: 1. Студ. І.Лоський. «Крути» в «Л.Н.В.» 1926 р. 2. Сотн. А.Гончаренко. «Бій під Крутами». Збірник за Державність. — Варшава. — 1939. — Ч.9.

КОРОТКА ІНФОРМАЦІЙНА ВИПІСКА ПРО СТУДЕНТСЬКИЙ КУРІНЬ ЗІ СПОГАДУ ПОЛК. С. ДОВГАЛЯ

Полк. С. Довгаль у своїм спогаді пише:

По виїзді першої Студентської Сотні під командою сотн. Омельченка під Крути в кінці січня номінальним командиром Студентського Куреня був призначений штабс-капітан Павло Ган, але фактичним командиром був сотн. С.Довгаль. За його участі формувався курінь та під його командою провадилися бої на вулицях Києва з місцевими большевиками. 19 січня сотн. С.Довгаль був у бою тяжко поранений в голову і перебував у шпиталі до березня 1918 року.

Рештки першої і другої Студентських Сотень перед зайняттям Києва Муравйовим прилучились 8.П. 1918 р. до відділів, вірних Центральній Раді, і відступили у напрямі на Житомир.

2 березня реорганізовані українські частини разом з німцями звільнили Київ від большевицьких орд. Центральна Рада повернулася з Житомира до Києва.

Сотн. С. Довгаль по видужанні вийшов зі шпиталю в березні і провадив організацію Студентського Куреня далі, але вже за інших обставин і без успіху.

З приходом німців в Україну не було конечної потреби студентам переривати студії, постанова студентів з перших днів січня, що всі українські студенти-патріоти мають вступати в ряди українського війська, щоб боронити Суверенність Української Держави, була вже не обов'язкова.

Студентський Курінь зредуковано до однієї сотні і як 4 сотню прилучено до 1-го імени Тараса Шевченка полку, Синьої Дивізії.

Перед гетьманським переворотом 29 квітня 1918 р. Синя Дивізія, під командою ген. Віктора Зелінського, була німцями обеззброєна.

ПЕРЕКАЗ ОЧЕВИДЦЯ ПРО ПОХОРОН 27 СТУДЕНТІВ — КРУТЯНСЬКИХ ГЕРОЇВ

На початку березня 1918 року з допомогою німецько-австрійських військ, запрошених в Бересті-Литовськ за мирним договором України з Центральними державами, прогнано ватаги Муравйова з Києва.

Український Уряд повернувся з евакуації до своєї столиці.

На старання родичів 27 студентів, яких помордовано військом Муравйова на станції Крути та поховано довколишніми селянами біля станції в спільній могилі, привезено до Києва для похорону їх над Дніпром.

Величавий похорон крутянських героїв відбувся 19 березня. У жалібній урочистості взяли участь проф. М. Грушевський — Голова Центральної Ради, члени Малої Ради та тисячні маси киян.

Перед трунами, які везено на Аскольдову могилу, йшли київська молодь з вінками і квітами, духовенство та хор під керівництвом славного диригента О. Кошиця, за кожною домовиною йшла рідня полеглих... Лише, як переказує очевидець, за кількома трунами не було нікого з рідних, крім товаришів із шкільної лавки та друзів по зброї — це були галичани, які своєю кров'ю принесли першу жертву на вівтар Української Соборности...

Проф. М. Грушевський у промові над могилою полеглих героїв сказав: «Український народ досі вірив у можливість свого розвитку в новій демократичній Росії. Але після всього того, що сталося, з Росією, чи то реакційною, чи революційною, Україні не по дорозі»...

Другий промовець над могилою, письменниця Л. Старицька-Черняхівська, у своїй зворушливій промові відзначила священну вартість для України кривавих жертв полеглих крутян: «Для нас ця могила лишиться полум'ям віри, вона дала нам незабутнє минуле. Це буде друга свята могила над Дніпром. У хвилині одчаю, у хвилині знесилля будуть приходити до неї старі і малі, щоб віджитись тим святим вогнем ентузіазму, який палатиме тут під кам'яним хрестом.

ДІТИ УКРАЇНИ! Це Ваша могила, вона буде тим дзвоном, що «Вівос вокат», — не дасть забути. Цей день стане днем усієї молоді України. Від року до року сюди будуть приходити, тут будуть молитися, тут будуть складати братерську присягу ті, що матимуть переступити поріг життя. І коли життя зітре з пам'яти сучасних ці дорогі обличчя наших братів, коли прийдуть нові люди, ... вони пам'ятатимуть, що тут лежать ті, що віддали все, що мали, — молодість, щастя і життя за волю України.

Будьте ж певні, дорогі, незабутні герої, Ваша смерть не була марною!

Чуєте? Ваша слава живе і житиме довіку — Вільна Самостійна Україна!»

ДЕЩО ПРО ПОДІЮ ПІД КРУТАМИ

Ідеологічно-державні й ідейні здобутки боротьби за визволення українського народу в 1917—1921 роках відносно досить повно і ясно зафіксовані для історії у відповідних державних актах — чотирьох Універсалах УЦРади, відозвах, систематично-хронологічних збірках, розвідках, мемуарах.

Не так щасливо є із зафіксуванням чинної збройної боротьби, що ту українську ідеологію державну та ідеї скропила кров'ю, як останнім найтяжчим, але і найбільш переконливим аргументом права українського народу на свою волю і державу. Ліпше були записані події 1919—1921 років, початки ж творення української мілітарної сили 1917—1918 років, а тим більше перебіг боїв, перемог і поразок наших, в більшості минаються і досі українському загалові незнані або малознані.

Однією з подій цієї першої доби українських збройних сил, подією, що варта уваги й признання, але, на жаль, неточно, мало записана й мало з боку фактичного встановлена, є бій під Крутами.

Знаходили в наших «Крутах» аналогії зі старими грецькими Термопілами, порівнювали їх психологічно з цезарським Рубіконом як з рішучим переломовим моментом, у яким виспіла і схилилась наша воля до рішення боротьби з Москвою; оцінювали Крути як перетворення «слова в чин», як перетворення закликів IV Універсалу до боротьби за Українську Державу в чинне діяння зброї; означували загибель нашої студентської молоді в Крутах як високий хвалигідний приклад рідкої самопосягати, жертвенности, мучеництва і мужности; характеризували ще крутянський бій як «класичний приклад повного воєнного анальфабетизму» з боку наших військових керівників; кваліфікували Крутянську сумну подію як «безумство, зраду і злочин» з боку керівників того бою.

У всіх цих оцінках є більше фантазії, аніж фактичного знання справи, хоч у деяких оцінках і була якась певна міра рації.

Мені і п. підполковнику М.Битинському довелося з редакційного обов'язку ще в тридцятих роках робити досліди в пошуках правди про подію під Крутами. На підставі певних джерельних документів про перебіг бою ми тоді вже встановили, що погодитися з обвинуваченням будь-кого «в зраді і злочині» ніяк не можна. Уже увійшло у «звичку», що з цією подією, ніби як щось невід'ємне, згадується про «зраду», про «малодушність старшин», що керували тим боєм, навіть про «втечу» їх з поля бою. Увійшла ця «зрада» і в історію, і в поезію. Чомусь більшість авторів заміток про Крути не взяли на себе обов'язку дослідити дійсний стан перебігу бою, обставин, в яких він відбувався, з'ясувати, коротко кажучи, правду. А правда та цілковито минається зі всім тим, що досі було, за дуже малими винятками, написано про цю подію, а правда та позбавила б клопотів декого з авторів «посипати собі голову попелом» чи заперечувати героїзм крутян.

Я не передаю тут самого опису бою під Крутами, той опис переданий іншими авторами — самим командиром того бою та одним з учасників його, в цій же брошурі я натомість хочу дати оцінку поведінки учасників бою — старшин, юнаків старшинської школи і студентів. Молода Українська Держава творилася у бурхливі часи революції, коли перепліталися й переплутувалися різні, відмінні від себе ідеї, відчуття, прагнення і пристрасті краю, міжособною боротьбою розбурханого революцією населення, безкритичним егоїстичним поступованням керівників політичних течій. Україна кипіла і бурлила. Цілком вільно, поруч одне з одним могли тоді укладатися і виявлятися і великі людські та громадські чесноти, і низька підла негідність.

Саме в такий момент, а може саме й тому, відбувся бій під Крутами. На брамі Української Волі і Державности і в її обороні стала наша українська молодь. Ця молодь, яка ще так недавно сиділа в школі і вивчала, як щось цілком теоретичне, історичне, далеке від життя, що «dulce et decorum est pro patria mori» — «славна смерть задля Батьківщини», тепер мусила скласти тут іспит зрілості, довести, чи можуть вони застосувати це твердження зі сторінок історії до життя сучасного. І коли навкруги з'явилися кров і смерть, не розгубилися ці новітні Воїни і Герої, вони склали той іспит, бо хоч у кожного з крутян було велике бажання жити, жити у своїй

щойно посталій Державі, працювати в ній і для неї — вони свідомо йшли на смерть за Батьківщину, бо ця сама Батьківщина вимагала від них найтяжчої жертви, вимагала від них скінчити своє, зовсім ще не розпочате життя, далеко від власного дому, рідних, близьких, на холодному снігу біля Крут.

І ніхто з тої молоді не затремтів, ніхто не кинув бою, відважно ставши на герць з неймовірно численнішим, неймовірно сильнішим ворогом. Багато з них зложили свої молоді голови на крутянській землі, рясно її окропивши своєю дорогоцінною, щиро українською кров'ю. Це був подиву гідний вияв мужности, жертвенности і самопосвяти та правдивого ГЕРОЇЗМУ...

Даремні зусилля декого з авторів заміток про Крути довести про «зраду», «малодушність» чи «втечу» з поля бою, даремні намагання заперечити героїзм крутян. Такі твердження є ніщо інше, як повне незнання суті справи, брак відповідальности за свої необґрунтовані твердження, бо в перебігу бою під Крутами не було ніякої «зради», не було там і «малодушности», ніхто і нікуди не «тікав», а всі разом — юнаки, студенти і старшини виявили подиву гідний героїзм. Чи можна говорити про втечу і малодушність старшин, коли з 20 старшин полягло смертю хоробрих 10 (десять), тобто половина, а решта трималася аж до кінця й ділила долю й долю своїх частин. Ні! Героїв так не судять. Героям треба віддати те, що їм належить, — пошану і славу, а не ганьбу. Слава Героям Крут!

Dulce et decorum est pro Ukraina mori!

КРУТИ

Наблизився час, коли українські організації відзначають пам'ять Героїв Крут. При Українській Вільній Академії Наук у ЗДА зорганізовано Комісію для встановлення фактів і дат з наших Визвольних змагань. Ця комісія провела дослідження шляхом особистих розмов із справжніми учасниками бою під Крутами або розсилки їм анкет. Таких учасників бою в ЗДА живе ще більше як десяток. Хоч дослідження ще не закінчене, можна вважати встановленими такі факти:

1. Неправдивим твердженням треба вважати, ніби в бою під Крутами брав участь Студентський Курінь, який недавно перед тим склався. Насправді там була тільки одна сотня Студентського Куреня (біля 120 — 130 душ). Решта куреня під командою С.Довгала, студента, який повернувся з німецького фронту в ранзі підпоручника (живе в Німеччині), брала участь в упертих боях на вулицях Києва проти советської «п'ятої колони», що виступила збройно в кількості біля 6.000. У цих боях протягом трьох днів комуністів переможено, але й на нашому боці було багато поранено й убито, в тому числі й студентів, а між ними був тяжко поранений і сам С.Довгаль.

2. Основою оборони Крут була Перша Українська Юнацька (юнкерська) ім. Б.Хмельницького Школа під командою сотн. Аверкія Гончаренка (тепер підполковник, живе в Америці), що був лектором тактики у тій школі і курінним начальником її молодшого курсу. Юнкерів, студентів високих шкіл, гімназистів і учнів інших шкіл — усіх разом було не 250, як пише Д.Дорошенко («Історія України». — Т.І. — С. 284), а понад 600 при 16 кулеметах.

3. Бій розпочався не 30 січня пополудні, а 29, біля 9 години ранку і тривав не «яких дві години», як дехто пише, а до 7 год. вечора, тобто 10 годин.

4. Оборонці Крут не були «напівдті, які ніколи перед тим не тримали зброї в руках» (Д.Дорошенко. — Т.І. — С. 284), а юнкери військової школи та студенти, що перед тим вправлялися біля двох місяців на майдані Юнацької Школи та на її стрільниці і вчилися не тільки стріляти, а й кидати бомби.

Було, правда, кілька новачків, але їх А. Гончаренко приділив до обслуги лазарету. А були й такі, що вже побували на протинімецькому фронті. Було й 20 старшин Юнацької Школи та двоє в Студентській Сотні. Був і саморобний бронепотяг з гарматою й кулеметом під орудою сотн. Лощенка. Був і лазарет з лікарем Бочаровим та санітарами. Був і вагон із запасом набоїв та гранат.

5. Большевики не «обійшли лінію оборони з двох боків» (Д. Дорошенко, с. 284), а лише намагалися обійти, але були кожного разу відбиті з великими втратами.

6. Сотн. Тимченко й сотн. Богаєвський не належали ні до штабу Студентського Куреня, ні навіть до його складу. Тимченко був губерніяльним військовим начальником Чернігівщини, а Богаєвський був його ад'ютантом. Вони не втекли «ганебно» до Києва, як тільки почався бій, а виїхали напередодні до Ніжина (Чернігівщина), де мітингував полк ім. Т. Шевченка, розагітований большевиками, і загрожував виступити проти Юнацької Школи.

Боем командував сотн. А. Гончаренко.

7. Студентська Сотня не була «ганебно покинута» своєю командою (там-таки), бо її командир сотн. Омельченко був при ній під час бою і дуже добре командував нею, поки не був тяжко поранений і віднесений до лазарету; помер по дорозі до Києва.

8. Студентська Сотня не була по один бік залізниці, а Юнацька Школа — по другий бік залізниці. Праворуч від неї була 2-га сотня Юнацької Школи з 4 скорострілами під командою сотн. Горошка, а вже потім — залізниця; а ліве крило захищала одна чота юнкерів також із скорострілами під командою хор. Семирозума.

9. Праве крило юнкерів не було примушене відступити, а затримало свою позицію до кінця, хоч бій був гарячий. Лише сотн. А. Гончаренко мусив вивести в резерв 1-шу сотню юнкерів (свіжу).

10. Десь біля 7 години, коли вже стемніло, бій почав стихати. Тоді сотн. А. Гончаренко дав наказ поступово відходити, починаючи з лівого крила, до потягу, що стояв по другий бік станції Крути. При цьому першою відходила Студентська Сотня, а потім по черзі 2-га, 3-тя й 4-та сотні юнкерів, а 1-ша сотня прикривала відхід вогнем.

11. При перевірці біля потягу виявилось, що бракує однієї чоти Студентської Сотні. Розвідка, послана на розшуки, вернулася ні з чим. Вирішили, що вона була захоплена большевиками, але це точно ще не було встановлено.

12. Під Крутами було, справді, вбито й поранено біля 300 юнаків, кращих синів України: юнкерів, студентів високих шкіл, учнів технічних шкіл, гімназистів старших класів і 11 старшин — половина учасників бою. Це — наші герої. Святочно відзначаємо їхню світлу пам'ять, як символ тих сотень тисяч, що загинули в боях за Україну.

ПРО КРУТЯНСЬКІ ФАЛЬШІ

Історія бою під Крутами Першої Київської Юнацької Школи імені гетьмана Богдана Хмельницького з московськими відділами, що наступали по головній залізничній магістралі Київ — Ворожба під командою Муравйова 29.І.1918 року, займає перші сторінки нашої нової військової історії.

Був то час офензиви московських революційних збройних сил проти України, яка через тодішні політичні обставини спрямувала свої збройні сили на боротьбу за свою державність. У Бересті на мирній конференції німці признали за українською делегацією суверенне право боронити інтереси України — був проголошений IV Універсал 22.І.1918 року.

Щоб запобігти цьому державному фактові проголошення суверенности України, большевицьке командування вирішило заволодіти Києвом. Це був стратегічний план Леніна і генштабу ген. Бонч-Бруевича — професора рос. Воєнної Академії і першого Головнокомандуючого червоною армією Московщини. Це була головна причина прискореної офензиви трьох московських вищезгаданих груп.

У крутянській групі було 500 юнаків з Військової Школи плюс понад 100 юнаків із Студентської Сотні — разом 600 воєнків при 16 кулеметах проти 6.000 червоноармійської групи Муравйова.

Ворожа сторона, що була в 10 разів сильнішою, мала ще й артилерію на панцерниках. Головний удар червоних був скерований проти 3-ї та 4-ї сотень юнаків на правому боці залізниці; на лівому знаходилася 2-га сотня, а на самому лівому крилі — Студентська Сотня під командою сотн. Омельченка, маючи перед собою багnistий терен; 1-ша сотня юнаків була в резерві, а за нею панцерник із одною гарматою.

29.І.1918 року зрання почався наступ червоних москалів: заговорили гармати, тріскотіли кулемети й рушниці; п'яні матроси із Петрограда лава за лавою наступали. Юнацький фронт мужньо відбивав атаки ворога.

Уже в сутінках зимового вечора сотн. А.Гончаренко видав наказ відступу Студентській Сотні, а потім усьому юнацькому фронтові, залишаючи ст. Крути ворогові. Крутянське сніжне поле вкрилось трупами червоних та 250 юнаків і 10 старшин. Ст. Крути большевики зайняли з правого крила юнацького фронту. І тут сталася трагедія однієї чоти — 27 студентів, котрі належали до Студентської Сотні, не зорієнтувались у напрямку відступу, а скерувалися на світло на станції Крути і потрапили до рук большевиків. У звірський спосіб та чота була знищена.

Отже, жертвою впали під Крутами близько 300 воєнків. Юнацька Школа винесла весь тягар бою. Вона освятила кров'ю нашу державність та основу Армії УНР. Студентська кров — 27 воєнків — була як символ жертвенности також державній ідеї УНР, але вона пролита через нещасливий збіг обставин оборонного бою. Така є правдива і сумна історія крутянського бою 29.І.1918 року. Це був сумний початок війни з Московщиною.

Політичне й моральне значення бою біля Крут є дуже великим для України, для нашої історії взагалі, бо Крути були вже другою Полтавою. Крути й Полтава — це наші мілітарні маяки, які вказують шляхи на 51-шу чи 52-гу географічну паралель. Там лежить прірва Сходу Європи, яку засипати не в силі вся Європа й Азія.

Але перед цією знаменною картиною боротьби за нашу державність літають реалітетні образки неґації, фальшування мілітарної події під Крутами, приписуючи героїзм крутянським студентам, які немовби несли увесь тягар бою, маючи 300 чи 400 полеглих молодих юнаків (студентів), змішуючи поняття — юнак, як взагалі назву молодої людини, з поняттям Юнак — воїн Юнацької Школи, що була воєнною інституцією для підготовки старшинського корпусу для нашої армії. При цьому ґлорифікуються, вихваляються в неймовірний спосіб студенти-крутяни без уваги на Юнацьку Школу та героїзм і жертвенність її юнаків.

Отака неправда, фальшування тої події шириться на сторінках нашої преси й журналів, у виступах промовців на Крутянських Академіях та у радіопередачах, і те повторюється із року в рік протягом кількох десятиліть.

Наша молодь не повинна чути про такі фальші, бо у мужньому віці вона довідається про правдиву історію з правдивих джерел та роль учасників тих подій. Осуд буде правдивий. І тут постає питання — але чого ці фальші робляться та яка мета цьому? Відповідаємо: для російського постулату про нездібність українського народу до свого державного життя; такі українські прояви є лише потвердженням того постулату, бо російський політик та військовий історик осміляться документально твердити, що під Крутами «фактично» були лише студентські частини, що в їхній opinіі є негативом.

Отже, опираючись лише на студентську силу під Крутами, виключивши Юнацьку Військову Школу, ми тим самим понижуємо або просто перекреслюємо збройну боротьбу нашої молоді армії, яка і на полтавському фронті в той же час вела під командою С.Петлюри боротьбу з большевиками. Після Крут на чергу прийшов «Арсенал» у Києві.

Громадянська дисципліна вимагає від нас повної підпорядкованості.

Як приклад фальшування історії крутянського бою може служити радіопередача в Торонто (Канада), де диктор у січеву річницю про крутянські події допустився фальшивої інформації і неправдивого пояснення про трагедію під Крутами, на що відразу зреагував окремим листом підполковник М. Битинський. На жаль, неправда не була спростована.

При цьому прилучаємо листа М. Битинського до Торонтської радіопередачі «Пісня України»:

«До Вельмишановного Пана Прокопа Наумчука — керівника Української Радіомовної Станції в Торонто, Канада.

Почуваюся до громадського (хоч і дуже прикрого) обов'язку подати Вам наступне зауваження:

У п'ятницю 29 січня ц.р. Ваш диктор Радіовисильні Пан Степан Горлач виголосив на пошану Крут слово (ніби коментар), в якому дозволив собі самовільно інтерпретувати відомі крутянські події перекручуванням історичних фактів і тим фальшуванням не тільки знецінювати саму визначну сумну в нашій новій історії подію, але й зневажати саму пам'ять полеглих героїв.

Конкретно: диктор проголосив, що в той пам'ятний день 29.I.1918 року відбувся на станції Крути жорстокий бій з

численною московською навалою, де полягло 300 київських студентів, озброєних і невишколених.

Таке неправдиве, суперечне дійсності представлення Крутянської події є зовсім неправдиве й спростовується такими цілком уже встановленими фактами:

I. У бою під Крутами проти 6.000 москалів брало участь понад 500 вояків Української Центральної Ради, переважно юнаків Київської Військової Школи ім. гетьмана Богдана Хмельницького під керівництвом сотн. Аверкія Гончаренка (він же й командант бойового участка) та понад сотню студентів Січового Куреня під командою пор. Омельченка, підлеглого командантові фронту.

II. Студенти були озброєні, як і інші, рушницями з доданим кулеметом і підбрані були з тих частин куреня, що перейшли вже військовий вишкіл. (Правда, в часі від'їзду з Києва до куреня самовільно пристало декілька й цивільних осіб, однак це на загальний хід подій не вплинуло.)

III. Увесь тягар бою винесли на собі юнаки Військової Школи імени Богдана Хмельницького, й саме серед них було найбільше кривавих жертв побитими й пораненими.

IV. При бойовому відвороті з фронтової лінії сотня (Студентського Куреня), що була на позиції, відійшла в порядку до ешелонів, які стояли на колії до Києва. Лише одна чота — 27 студентів — збилася вночі з дороги і заблукала на станцію, що була вже зайнята большевиками, і впала під багнетами.

Отже, тих великих героїських кривавих жертв під Крутами ніяк не можна відносити на рахунок одних тільки студентів, поминаючи ще більші жертви юнаків Військової Школи ім. гетьмана Богдана Хмельницького в Києві, що можна правом уважати за неприпусну зневагу для тих Героїв. Сумної пам'яті легенда про студентський бій під Крутами виникла ще за часів Української Центральної Ради, створена ворогами її для зниження довір'я й поваги до українського демократичного уряду, і від того часу росте й шириться подекуди ще й досі та видумана неправдива й шкідлива версія без огляду на те, що вже багато разів була спростовувана у нашій фаховій літературі навіть такими найбільш авторитетними особами, які найближче до цієї справи стояли, як, прикладом, самим командантом крутянського фронту підполковником Аверкієм

Гончаренком (живе й досі)*, командантом колишнього Студентського Куреня полк. Свиридом Довгалем — головою ВС УНРади (живе й досі)**, проф. Борисом Мартосом — міністром УНР (живе й досі)*** та багатьма ще живими й покійними нашими військовиками. І все ж таки, на жаль, без огляду на фактично встановлену і зафіксовану ПРАВДУ про Крути, протягом уже ПІВСТОЛІТТЯ на нашу ганьбу й зневагу несвідомими чи безграмотними людьми з року в рік повторюється вперта, настирлива неправда.

Ми вміємо часто нарікати на те, що лютий ворог на рідних наших землях фальшує нашу історію, а самі не раз ще частіше безоглядно фальшуємо, перекручуємо й калічимо неправдою чи то з незнання, чи з неграмотности, чи з якихось особистих або партійних тенденцій нашу історичну правду... Сором!

*, **, *** На час написання листа і книги [ред.].

ОДНІ З ОСТАННІХ МОГКАН — ПОЛІТИЧНИХ І ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Професор БОРИС МАРТОС

Професор, д-р ЯКІВ ЗОЗУЛЯ

АКТИВНІ УЧАСНИКИ
ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ 1917—1920 РОКІВ
СВІДКИ ПОДІЙ НА ЧЕРНІГІВСЬКОМУ КОРДОНІ

Генерал-хорунжий
В. ФИЛОНОВИЧ

Підполковник
М. ВИТИНСЬКИЙ

Генштабу генерал-полковник
ОЛЕКСАНДЕР УДОВИЧЕНКО

Сотник
Ф. ЧЕРНИК

Підполковник
В. ЗАРИЦЬКИЙ

Полковник, інженер
С. ДОВГАЛЬ
(командир Студентського Куреня)

Генерал-поручник
О. ВИШНІВСЬКИЙ

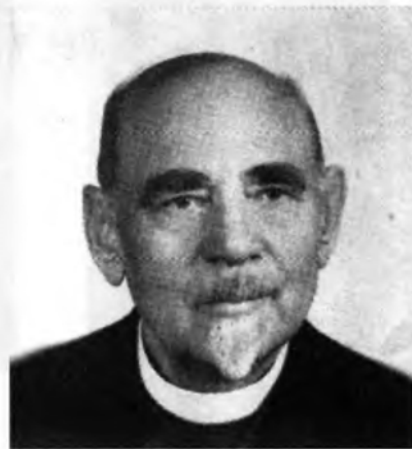
КОЛИШНІ ЮНАКИ
ПЕРШОЇ КИЇВСЬКОЇ ЮНАЦЬКОЇ ШКОЛИ
ІМЕНИ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Сотник
В. ДЗЮБЛИК

Архімандрит
СВЯТОСЛАВ МАГАЛЯС

Протоіерей
В. УМАНЕЦЬ

КОЛИШНІ СТУДЕНТИ СТУДЕНТСЬКОГО КУРЕНЯ

Протоіерей
Т. ДІАТЕЛОВИЧ

Інженер
ПАВЛО ЛЮБЕНЕЦЬ

Майор
П. ПОРЖЕ-ОЛЕКСІЄНКО

Поручник
ЛЕОНІД БУТКЕВИЧ

ПОЯСНЕННЯ ДО СВІТЛИН

Професор БОРИС МАРТОС — політичний, державний діяч, прем'єр Українського Уряду в період Центральної Ради, в еміграції — науковець і дослідник історичних подій доби збройної боротьби за Українську Державність.

Професор, д-р ЯКІВ ЗОЗУЛЯ — політичний, державний діяч у період УНР, в еміграції — науковець і дослідник історичних подій доби збройної боротьби за Українську Державність. Як член комісії при УВАН у ЗСА* упорядкував календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року, виданий 1967 в Нью-Йорку.

Генштабу ген.-полк. ОЛЕКСАНДЕР УДОВИЧЕНКО — близький свідок воєнних подій на чернігівському фронті, активний український старшина від початку українізації російських частин і творення в 1917 році українських збройних сил, як начальник штабу Гайдамацького Коша під команду С. Петлюри брав участь у здобутті 4 лютого 1918 р. київського «Арсеналу» — фортеці київських большевиків, місцевих москвинів, повсталих 27 січня 1918 року проти Центральної Ради за проголошення Радою 22 січня IV Універсалом Самостійности України.

Ген.-хор. В. ФИЛОНОВИЧ, підполк. М. БИТИНСЬКИЙ, підполк. В. ЗАРИЦЬКИЙ — сучасники, близькі свідки воєнних подій на північному українсько-московському фронті 1917—1918 років.

Сотн. АВЕРКІЙ ГОНЧАРЕНКО (потім полковник) — командир бою під Крутами, після відступу з-під Крут до станції Бровари 31.І.1918 року здав звіт про перебіг бою під Крутами і втрати в людях С. Петлюрі, командирові Гайдамацького Коша, який тоді там перебував. З реорганізованою нашвидку після великих втрат Першою Київською Юнацькою Школою у складі Гайдамацького Коша брав участь у героїчному бою за здобуття київського «Арсеналу» впродовж трьох днів — від 2 до 4 лютого, дня капітуляції большевицької залози «Арсеналу».

* З'єднані Стейти Америки, тобто США [ред.].

Полк., інж. С. ДОВГАЛЬ — командир Студентського Куреня, 19 січня 1918 року був тяжко поранений на вулицях Києва в бою студентів із місцевими большевиками, повсталими проти Центральної Ради. По зайнятті Києва 9 лютого Муравйовим, масакру киян московською ордою до 2 березня — дня звільнення столиці українським військом, полк. Довгаль перебував у шпиталі, тим урятував своє життя. На еміграції полк. Довгаль був активним політичним діячем, довгий час — діючим Головою Вик. Органу УНРади.

Ген.-пор. О. ВИШНІВСЬКИЙ — командир 1-го полку Синьої Дивізії, сучасник і близький свідок подій у період Центр. Ради підтверджує, що полк. Довгаль був командиром Студ. Куреня, коли 4-ту сотню було приділено в квітні 1918 року до 1-го імени Тараса Шевченка полку Синьої Дивізії.

Сотн. Ф. ЧЕРНИК — командир сотні Галицько-Буковинського куреня СС виконував із сотнею стежі на відтинку Михайлівського Хутора в часі 20.XII. 1917 — 8.I.1918 років.

Архімандрит СВЯТОСЛАВ МАГАЛЯС — учасник крутянського бою, колишній юнак — кадет Першої Української Київської Військової Школи імени Богдана Хмельницького.

Протоієрей В. УМАНЕЦЬ — колишній юнак — учасник бою під Крутами в складі Першої Української Київської Юнацької Військової Школи імени Богдана Хмельницького.

Сотн. ВАСИЛЬ ДЗЮБЛИК — учасник бою, колишній юнак Першої Української Київської Військової Школи імени Богдана Хмельницького.

Протоієрей Т. ДІАТЕЛОВИЧ — настоятель УПЦ в Денвері, колишній студент Студентської Сотні.

Майор П. ПОРЖЕ-ОЛЕКСІЄНКО — колишній студент, учасник бою під Крутами в складі Студентської Сотні під команду сотн. Омельченка.

Про колишніх студентів ПАВЛА ЛЮБЕНЦЯ і ЛЕОНІДА БУТКЕВИЧА у книзі відомостей немає.

ПІСЛЯСЛОВО

1. Вважаю, що своє завдання — спростування розбіжних інформацій про Крути — я виконав. Видана брошура заповнить існуючу прогалину в ділянці української історично-військової літератури. Актуальні інформації на тему Крут у правдивій версії поширяться серед усіх прошарків українського громадянства.

Аналізом кількох інформацій про Крути українських вільних інтелектуалів проілюстровано творений ними хаос в їх інформаціях. Деякі дописувачі, ігноруючи джерельні матеріали про нашу минушину у своїх відмінних інформаціях, фальшують фрагменти воєнних подій з періоду нашої збройної боротьби.

Щоб тому запобігти на майбутнє, в брошурі вміщено спода: полк. Аверкія Гончаренка і студента Ігоря Лоського — учасників крутянського бою, в їх спогадах реально, згідно з правдою, висвітлено перебіг подій на чернігівському кордоні у грудні 1917 року і у січні 1918 року, що підтверджено в брошурі свідченнями колишніх юнаків і студентів, які брали участь у бою під Крутами 29 січня 1918 року.

2. Спогад полк. Аверкія Гончаренка — командира крутянського бою і спогад колишнього студента, проф. Ігоря Лоського є довідкою, що надає інформації релятивної правди, якої жадав у бюлетені «Нові Напрямні» за травень 1969 року студент Юрко Кошів у статті на тему Крут під заголовком «Міт чи реальність». Студент Ю.Кошів, звертаючись до «Батьків народу», що жили 50 літ назад, питає: «Чи бійці в складі групи оборонців Крут всі були студентами, чи тільки частина? Скільки їх було і скільки полягло?»

Автор ці справи подав у трьох окремих колонках і поставив відкритим питання: Котра з версій є правдива?

3. Версії в спогадах полк. Аверкія Гончаренка і проф. Ігоря Лоського в інформаціях на тему Крутянської події взаємно доповнюються, їх спогади є тим вказаним документально-історичним джерелом, якого жадає студент Юрко Кошів, на це джерело слід опиратись при написанні статей до преси чи в підготовці до доповідей на тему Крутянської трагедії.

4. Для інформування, виховання молодих поколінь цю книжку слід мати в кожному українському домі, щоб зберегти пам'ять про першу битву 29 січня під Крутами з московсько-більшевицькою, інвазійною 6-тисячною армійською групою Муравйова в обороні Волі України, проклямованої Центральною Радою актом IV Універсалу 22 січня 1918 р. в Києві.

Щойно сонце Волі зійшло над Київськими «Золотими Воротами», як уже треба було юним бійцям стати під Крутами до бою з ордами Леніна, що наступали на Київ для позбавлення України проголошеної Самостійности.

Бережім пам'ять полеглих оборонців Крут — Юнаків — Кадетів і Студентів, які віддали все, що мали: молодість і життя за Волю України.

5. Студентові Юркові Кошіву, членові Нью-Йоркської української студентської громади, висловлюю моє велике признание за сміливе жадання від «Батьків Народу» вияснення через пресу правди про КРУТИ...

В. Зарицький. Крутянська подія. — Чикаго, 1972.

ПРОМОВА ПІД ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ
НА ПОХОРОНІ СІЧОВИКІВ
СТУДЕНТСЬКОГО КУРЕНЯ

19 БЕРЕЗНЯ 1918 Р.

Dulce et decorum est pro patria mori! Солодко і гарно вмерти за отчизну — каже латинський поет, поезії котрого були шкільною книжкою тих, котрих тепер ховаємо. Солодко і гарно! Се затирили вони — і не опустили тої рідкої нагоди, яку давала їм нинішня велична хвиля відбудовання нашої держави і охорони вільностей і прав нашого трудящого люду. Вони стали грудьми за свою батьківщину і мали щастя полягти головами в сій святій боротьбі.

Велике щастя згинути так, у боротьбі, а не дезертирами, не нейтральними, не замішаними в юрбі страхополохами, що безплатними пасажирами силкуються прослизнути в нове царство української свободи. Велике щастя окупити своєю кров'ю забезпечення сеї свободи!

От у сій хвилі, коли провозяться їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась українська державність, з фронту її будинку здирають російського орла, ганебний знак російської власті над Україною, символ неволі, в котрій вона прожила двісті шістдесят з верхом літ. Видно, можливість його здерти не давалась даремно, видно, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю. І кров пролили сі молоді герої, котрих ми нині проводжаємо!

Вони щасливі, що могли купити своєю кров'ю такі вартості своєму народові! Батьки, брати, сестри тих, котрих ми сьогодні ховаємо! Стримайте сльози, що котяться з ваших очей, як стримую я. Бо ж ті, котрих ви ховаєте, доступили найвищого щастя — вмерти за отчизну! Їх слава і вдячна пам'ять про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині довіку!

М. Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 202.

КРУТИ
НАРОДИНИ НОВОГО УКРАЇНЦЯ

I

Наші національні свята на загал невеселі. Склалося на те багато причин. І то не лише зовнішніх, об'єктивних, бо ж остаточно дійсність є в значній мірі такою, якою її хочемо бачити чи якою її бачити призвичаїлись. Ні, є тут, може, передовсім причини суб'єктивні, що коріняться в нашій психіці, вірніш у традиції нашої психіки, почасти і психіки релігійної. Ми значно більш скорі до похоронів, аніж до весілля. Панахида чи голосіння, особливо мистецьке, нам припадає більш до смаку, до нашого естетичного смаку, аніж найбільш навіть радісна чи там найбільш двозначна весільна пісня.

Багатючий збір наших народних та історичних пісень має щодо цього цілком виразний характер, що не до 90 згруба відсотків їх — це пісні сентиментально-ліричного суму чи смутку. Епічного елементу в них майже цілком бракує. Навіть жартівливі пісні звичайно є журливо-жартівливі, до яких найбільш підходить класична формула малороса Гоголя: видимий світові сміх крізь незримі світові сльози. Навіть уславлений національний гумор проривається в них зрідка, хоч і дуже драматично, як в єдиній у своїм роді пісні про Байду. Героїчний первень, коли й виникає деінде, то він завжди або пов'язаний з традиційним зітханням, або в чи інший спосіб прикритий неодмінною «червоною китайкою». Таке явище, як не смертельна пісня перемоги «Гей, не дивуйтесь, добрі люди» — зроджена авангардними боями загонів Кривоноса р. 1648 — належить до блискучого й єдиного винятку, який дорівнює найвищим такого роду музичним феноменам європейського світу.

На цей фатальний «мінор», на брак «мажору» в українській пісні, літературі і ментальності скаржився талановитий співець Полісся Дмитро Фальківський.

Хтось із молодших публіцистів наших уже часів підносив питання, чому у нас святкують Полтаву і Берестечко, а не Жовті Води чи Конотоп, чому доба 1917–1918 рр. — це не Київський Арсенал чи Мотовилівка, а саме неодмінно Крути.

Є. М А Л А Н Ю К К Р У Т И

Обкладинка і титульна сторінка книги Є. Маланюка
«Крути. Народина нового українця». Прага, 1941 р.

Ці питання можна продовжувати без кінця. Ми твердо знаємо, що князь Олег умер від гадюки, що виповзла з черепа його коня, і що з черепа Святослава Завойовника зробив собі чару печенізький хан, але вже слабше пам'ятаємо про щит Олега на брамі Царгорода і що Святослав справді був забитий, але саме в часі творення ним світової імперії — від Тмутаракані до Болгарії. Ми захоплювалися і захоплюємося «Словом о полку Ігоревім», захоплюємося естетично, особливо «Плачем Ярославни», що ним захоплювався сам Шевченко, але забуваємо при тім, що це є твір, пронизаний трагічною нотою упадку київської великодержави, геніальний твір цей оспівує: остаточно поразку і що є взагалі твором схилку доби, закінчення, а не розквіту, твором, що в нім іскриється лише відблиски минулого, повного боротьби, перемог, героїзму, брязкоту зброї, словом, отого самого «мажору». Може, тому співець «Слова» з таким зітханням згадує про Бояна, що жив у часи, коли не було ще трагічних роздвоєнь почуття, коли вистачило покласти свої «віщі персти» на струни, що вони «самі славу князем рокотаху».

Число поразок у нашій історії, напевно, не є вже таким різким у стосунках до числа перемог. Але тому, що досить різко відділені від себе окремі періоди нашої історії кінчалися, розуміється, упадками, цебто тими чи іншими поразками, а історія наша, хвалити Бога, все ж не кінчалася й не кінчається — то нові доби, в історичній свідомості поколінь, починалися силою речей, зі спогадів про поразку. Пам'ять людська не сягає далеко. Спогад покоління і той сумарний спогад поглинював і пригашував спогад про всі попередні перемоги.

Так у лірично-чуйній і чуттєвій ментальності народу закорінювався і розростався природний смуток, сформувалася та, а не інша, психічна тональність історичної пам'яті. В поміч цьому процесові прийшла ще й вражлива національна етика з її вірою в універсальну правду і в абстрактну справедливість, у священну силу права. З такою етикою народ наш зустрічав історичні події і мірилом тієї етики міряв їх, та — на жаль чи на щастя — міряє їх до сьогодні. Звідсіль — традиційне почуття кривди, що ще міцніш поглиблювало тон жалю і смутку в його душі.

Не варто тут скаргитися на те чи нарікати: є саме так, а не інакше. Історична ж ментальність і психіка народу не є чимсь легким до раптових метаморфоз. Варто лише це знати, спостерігати й направляти та виправляти, з вірою, з певністю,

що найліпшим ліком на всі національні недуги було здорове підсоння власного життя.

Подія, вірніш явище, що називаємо його Крутами, є чимсь, до чого треба й варто підходити інакше, підходити повз окреслену вище властивість національної психіки і мимо неї.

II

Від того, що називаємо сьогодні коротким і майже емблематичним словом Крути, часово ділить нас 23 роки. Доба — для історика ще замала, для сучасного покоління — завелика, щоб дивитись на Крути як на певну подію в ланцюгу інших подій. А події, як відомо, тривають — крізь нас, через нас...

Можна — чому ні — спробувати подивитися на Крути, як-то кажуть, об'єктивно, з певною, доступною для живих синів нашої Батьківщини тверезістю, критицизмом, розважністю.

Але ж є ще живі люди — їх залишилося кілька, що брали участь у бою під Крутами. Вони — на загал — маломовні і не люблять ані про свою участь, ані про самий бій оповідати. Коли ж пробують оповідати, слухач залишається незадоволений: оповідають про недостачу амуніції, резервів, слабкий вишкіл, брак артилерії і старшини, помилку команди... Пам'ятаю, один з учасників, людина сувора і тверда, пізніш на еміграції учений-біолог, просто казав, що Крути — це тактична помилка та непорозуміння, і все намагався в такому сенсі написані спогади десь видрукувати. Крути — помилка. Крути — непорозуміння, щось більш парадоксального і просто блюзнірного трудно вигадати, а, однак, така точка погляду може існувати. Самовидець, тим більш учасник, не можуть силою річи охопити подію в цілості, історично, тим більш усвідомити собі її позаматеріальний, метафізичний сенс.

А, власне, цей зміст і сенс Крути мають у більшій мірі, аніж якась інша подія тієї ж категорії.

Повторюю, можна вже тепер, на підставі відповідного, хоч і не дуже скупого матеріалу, спробувати подивитися на Крути історично. І тоді ми побачимо в них трагічний фрагмент, майже епізод певної військової операції, що називалася обороною Бахмацького вузла на залізничній лінії Конотоп — Київ, чи стисліше — оборонним боєм нашого війська при станції Крути 29 січня 1918 року, цебто в тиждень по оголошенні IV Універсалу, який змусив ворога розкрити карти і перейти до нормального воєнного наступу в Україну.

Військо наше мало тоді характер імпровізований. В українізованих частинах бувшої імперської армії в силу багатьох причин велась комуністична пропаганда, якої не устереглися і новосформовані національні полки. На zagrożений напрямок вислані були найпильніші і, може, єдині боездатні частини: юнаки Військової Школи ім. Богдана Хмельницького та складений з військових студентів і гімназистів т. зв. Студентський Курінь, фактично сотня, що перейшла до історії як головний герой Крут.

Старшини, безперечно, бракувало, як й артилерії, — була єдина гармата сотника Лощенка, що сам він її обслуговував. Про команду, в розумінні оперативному, також говорити було б трудно. Керував усім молодий сотник, що дістав з Києва певне стисле завдання, яке він і виконував як тактичну задачу, — перешкодити рухові ворожих військ на лінії Бахмач — Ніжин (а Бахмач уже був залишений), що вела з-над московського кордону до столиці краю. Затримання ж столиці в руках національного уряду мало величезне політичне значення з огляду на пертрактації з посередніми державами в Бересті, що саме тоді провадилися. Завдання своє сотник в міру своїх спроможностей виконував так довго, як міг, цебто аж поки страти не досягли 50% складу, в Києві не зачався внутрішній путч, а в безпосереднім тилу не опинився збільшевичений полк, що з іронії долі носив несподіване ім'я Шевченка. Все ж завдання було виконане, цебто полковника Муравйова з його військом було зупинено, а їх рухи на Київ були опізнені. Страти дуже численного ворога були немалі, але й наші були значні. Згинуло близько 250 юнаків при 10 старшинах, а понадто ціла чота Студентської Сотні, що стратила вже на початку бою свого командира.

Чота ця при відступі вночі 29 січня натрапила на сильний відділ матросів і після відчайдушного разючо-нерівного бою була майже в цілості переколена багнетами.

Отце, здавалося, все, що сучасний Нестор міг би записати до свого літопису.

Та, в дійсності, це було далеко, далеко не все!

Бо нарід, творячи з якоїсь події легенду — а Крути, без сумніву, є й будуть однією з найвеличніших легенд нашої нації, — знає, що він робить.

Народна мудрість і національний геній — ця найвища земна справедливість — творячи свої легенди і міти, цебто

підносячи дану історичну подію до височин надісторичних, ніколи — щодо вибору тієї події — не помиляються.

Не помилилися вони й у випадку Крут.

III

Офіційна еліта народу, що несе відповідальність за провід 1917–1918 років, особливо ж року т. зв. революції, а властиво, року упадку Петербурзької імперії і року фактичного звільнення її народів — а нашого передовсім — офіційна еліта ця складалася з інтелектуалістів імперії. На неї сьогодні — на дистанції майже чверть століття — ми, відносно легко, можемо мати і маємо усталений погляд... Ми знаємо її батьків і ту ідейну та ідеологічну атмосферу, в якій вона зродилася і сформувалася.

Тема тогочасного проводу є темою надто широкою — ми її залишаємо історикам. Відмітимо і підкреслимо лиш найважливіше, істотне.

У своїй низовій, сільській частині характеризувалася браком національного інтелекту при надмірі емоцій, переважно примітивно-романтичної натури. В своїй частині горішній — вона вражала слабкістю, майже зниклом національного інстинкту, при хворобливим надрозвою абстракційного, чисто російського інтелектуалізму. Її приспана Петербургом історична пам'ять — вирішна властивість у таких моментах історії — не сягала далі одного-двох поколінь. Її історична пам'ять була жалісно убогою, навіть у порівнянні з історичною пам'яттю т. зв. маси, у якої на загал вона ще сягала, принаймні, часів Коліївщини, тієї маси, що на Чернігівщині чи на Херсонщині все ж спромоглася, і то цілком відрухово, повітягати зі скринь не лише козацькі жупани та шлики, але дещо більш промовисте: прадідівські шаблі й мушкети.

Еліта 17-го року, що силою речей була проводом воскреслої нації, рухалася поволі, думала ще поволіш і тому — фактично — не провадила. Не могла провадити. І тому т. зв. маса протягом дорогоцінних днів 17-го року залишалася без проводу, або хай буде вибачений цей невеселий парадокс — провід провадила за собою, провід, який, до речі, при тім не виказував великої охоти, а навіть й упирався. Бо він думав поволі, він щойно історично опритомлювався і національно усвідомлювався сам, але не через те знання, яке кориниться в

крові і роді, лише через те знання, яке вичитується з книжок, до речі, досить скромних, як тепер говориться, просвітянських.

Для справедливості треба ще й ще раз підкреслити, що все це ми бачимо вповні лише тепер, і що це аж ніяк не є тисяча першою спробою шукання т. зв. винних, та ще й, боронь Боже, серед старших віком земляків. Хоча б уже тому, що від ствердження тих винних ми не відчуваємо жодної втіхи, а саме заняття пошукування винних, коли «винними» були, незалежно від віку, цілі групи і стани, — не видається нині заняттям позиточним.

Тут стверджуються лише факти, історичні факти, необхідні для відтворення дійсності сперед двадцяти трьох літ.

Образ еліти 1917 р. ускладнюється завдяки спогадам живих її молодих і старих представників і їх спізнілій, чисто інерційній чинності. Ускладнюється зовнішнім фактом ясної ніби зрізничкованості тієї еліти, партійної й ідеологічної. І ця обставина створює чисто уявний образ партійної внутрішньої національної боротьби «правих» і «лівих», демократів з абсолютистами, т. зв. соціалістів з т. зв. комуністами і т.п.

Ця з національної точки погляду уявна боротьба, коли й була, не мала жодного національного сенсу. Різниця бо між «правими» і «лівими» були чисто формальні, паперові або словесні. В певнім сенсі на терезах національної вартості, в сенсі національним і державним — між яким-будь Винниченком, з одного боку, і, припустім, Лизогубом — з другого, жодної історичної ц.т. національної різниці не було, коли не рахувати різниць особистої товариської культури та, може, ще в цім випадку культури моральної. Один був трохи спізнілим щодо літературної моди письменником імперії, таким собі малоросійським Горьким; другий був дещо провінціальним достойником тієї імперії, таким собі кандидатом на ліберального губернатора. Але обидва — пересічні сили свого приспаного й окраденого народу. Це варто, хоч, між іншим, ствердити тому, що, остаточно знайшовшись на еміграції, ці люди, що так скажу — староукраїнського (незалежно від свого віку) стилю, за звичкою продовжують те, що вони вважають за політику, займаючись, власне кажучи, чистою поезією, бо розфарбовують фантазією на рожево і сонячно свої спогади, які в дійсності не були і не могли бути ані рожеві, ані сонячні. В того роду спогадах умовні речення «коли б» і «якби» займають, розуміється, надто багато місця і глибоко наївна т. зв. партійна, в дійсності псевдопартійна боротьба політичних

небіжчиків і бувших людей враз з їх мертворожденою молоддю продовжується в безнадійну безкінечність. Єдине, що їх гальванізує, — це, либонь, спільна для всіх псевдопартійна ненависть до націоналізму, ненависть, зрештою, цілком зрозуміла й історично оправдана.

Еліту 17-го року — а вона жила і в 18-му і в 19-му, сучасне покоління може найліпше уявити собі по тих політичних, а головне, культурних рештках і слідах її, що, на великий жаль, залишаються в нашій сучасності. Але й тут не допоможуть ані внутрінаціональні псевдопартійні ненависті, ані скарги один на другого, ані механічна т. зв. політична боротьба русина з русином. Справа — значно глибша, що сягає расового коріння, національної біології і дідичності історичних хвороб.

Коли шукати універсальної форми, що окреслювала б істотний порок цієї еліти, то хіба найвлучнішою було ствердження в ній браку здібності до тривалого самотійного морального напруження, як і до всілякого довгого напруження взагалі. Цю недугу не можна класти виключно на рахунок вікової деморалізації в умовах імперії російського типу. Це гріх перводродний або дуже давній.

Тим пояснюється перше... Але зацитуймо визнання одного визначного, в своїй часі, діяча, бо то документ, що звільняє від зайвих дискусій і говорить сам за себе.

«Події не застали нас свідомими своєї мети, членами української нації, а громадянами імперії українського походження. І тільки в ході подій помалу приходили ми до пізнання своїх власних цілей... Чолові діячі наші боялись навіть думати про самотійність... І все мріяли про спільний дах... На всяких з'їздах зацитували самотійницькі голоси... Наші партії, всі до одної, були копіями московських: есдеки мавпували РСДРП, есери тільки з назви були українськими..., радикали-демократи, будучі есефи, це були ті самі кадети, різняться від останніх постулатом автономії. Ми поборювали царат, а не Росію. І такими нас застала в огні збуджена Україна» (Вол. Дорошенко. «Ювілей української революції». — Дніпро, 1928).

Наставлена на лінію найменшого опору, еліта ця уявляла собі це надто ідилічно і навіть не додумувалася сенсу правдивої ситуації, де жорстока національна боротьба, зручно маскована ворогом різними соціальними чи «революційними» псевдонімами, набирала все більшого розмаху та напруження і от-от мала вибухнути у всій своїй неприховано-лютей націо-

нальній голизні. Зв'язана тисячма нитками з безнаціональною імперською т. зв. інтелігенцією і вважаючи ту інтелігенцію за свого обов'язково «старшого» брата і природнього союзника, еліта 17-го р. була майже цілком несвідома, що сталося і що має бути, і тому продовжувала мислити, власне кажучи, провінціональними, в ліпшій випадкові «провансальськими» категоріями, очікуючи все тієї «диригентської» палички з був. імперської столиці, на яку так гнівно скаржився ще в р. 1925-му Микола Хвильовий.

Що ж дивного, що, загіпнотизована тим диригентом, вона в тих гарячих часах відограла роль пасивного інструменту в руках ворожої пропаганди — спочатку червоної, згодом білої, але увесь час плинучої з одного і того ж північного джерела. Вона йшла не по самотійно і з власної національної ініціативи, витиченій лінії, лише по лінії, витиченій проводом імперської нації. І тому її політична чинність — чи «ліва» чи «права» — в найліпшій випадку була бігом навипередки, якого перебіг і вислід були визначені згори.

Як у всім і завжди, серед еліти цієї були винятки тим більш яскраві, що нечисленні.

Уже не згадуючи про Миколу Міхновського, який намагався збудити чи прищепити цій еліті мілітарний інстинкт — то було голосом вопіючого в пустині... А згадаємо хоч такого Др. Луценка, який, з витривалістю Катона і лаконічністю Цезаря, вперто і систематично нагадував Центральній Раді імена історичних ворогів. Даремно. Строката збиранина тодішнього київського парламенту, де різні Рафеси і Пятакови займали надто почесне і занадто впливове місце, зі специфічною зручністю обертали виступи героїчного дідуся в жарт і прозивали його — це справжнє втілення історичної пам'яті — не інакше, як «українським Пурішкевичем», що, розуміється, не лише не викликало обурення у суголосних рафесам рідних винниченюк, а й збуджувало спільну з рафесами веселість у винниченюкованій більшості.

...І завжди згадується героїчна смерть лікаря Луценка, цього дивно-юного діда, смерть з рушницею, в вояцькій шинелі, рядовиком на фронті великого 19-го року... Чи оцінять нащадки колись увесь трагізм цього самотнього, єдиного в своїм роді, героїзму!

Сьогоднішньому українцеві характер еліти 1917 р. видається чимсь незрозуміло-дивовижним. Українець з військовою логікою не міг без обурення обсервувати зблизка представ-

ників тієї еліти вже й тоді, з боєм усвідомлюючи собі, що, хоч-не-хоч, підпорядковується її політичному прововоді. Ба, ще й сьогодні, згадуючи її сперед двадцятьох кілька літ, трудно стриматися і говорити про неї тоном історика.

На жаль, мусимо присвятити їй ще два слова.

Либонь, з лона саме цієї еліти вийшло безмежно-наївне на початку і таке зловісно-шкідливе пізніш окреслення як «українізація», цебто українізація України — гасло, згодом використане ворогом всебічно і до кінця, зі всіма підступно-провокаційними можливостями, що їх давала така двозначна термінологія. В наївній свідомості того роду діячів ціла гігантська національно-державна проблематика нашої Батьківщини зводилася переважно до мовної, зглядно мовно-костюмованої чи мовно-мундирної «українізації», яка мала б, розуміється, перебіг лагідно-провінціональний, борони Боже, далекий, не те, що від революції, чи, як тоді говорилося, «авантур», а й розриву з «братнім» народом і «братньою» демократією. Все зводилося, фігурально кажучи, до полтавського діалекту, вишиваної сорочки і українізованого Отче-наша. Але кожен прояв справжнього національного інстинкту, як Військові З'їзди, самочинне формування збройної сили, спонтанічне зродження Вільного Козацтва — поборювані були цією ж невинно-ідилічною елітою з енергією, якої інакше не можна назвати, як самостверженно-малоросійською.

З цією суто українізаційною, мовно-мундирною поверховістю підходилося й до такого кардинального поняття, як поняття в л а д и. Емоціональний сенс цього поняття, природа влади, її, сказати б, фізіологія, що так глибинно відчував ворог, була для еліти 17-го року порожнім звуком, а, що найбільше, — формально-правним, паперово-канцелярйним окресленням.

Літературно-політична творчість цієї еліти — аж ч о т и р и універсали протягом коротких, але неповторно дорогих місяців 17-го року — то довготривалі відпочинки її політичного розуму, що мислив з чумацькою повільністю в час, коли історія чвалувала козацьким конем.

Аж чотири універсали — чотири віхи на плутанім шляху, яким, спотикаючись, як сновиди, дійшла вона до ідеї, що мала започаткувати добу. А при тім треба пам'ятати, що останній універсал — акт 22 січня 1918 р. — фактично був продиктований об'єктивним ходом зовнішніх подій. IV Універсал був в и р в а н и й з її рук, майже гвалтом, самою історією: для

сліпого було ясным, що іншого виходу, як суверенність, тодішня ситуація не давала. І пригадуються слова якогось з універсалів: «Нас примушено творити свою долю».

Істинно так...

IV

Отже, зваживши тло і обставини, повернімось знову до Крут, щоб упритомнити собі їх справжній сенс і зрозуміти, чому саме ця, а не інша подія, чому саме цей, а не інший воєнний епізод піднісся над цілою країною, як заграва кривавого, але многонадійного світанку, як болюче-нещасний початок, але цілком уже нової — в історії Батьківщини — доби, як надто суворе збудження по століттях національного летаргу. І дуже характерично, що крутянський епізод зразу ж, можна сказати, ще над непохованими трупами його ж героїв, почав обертатися легендою у всенародній свідомості країни, ба, й поза її межами, навіть у свідомості далекого від перечуленості ворога. Причём не діяли тут жодна пропаганда (якої, зрештою, не було), жодні літературні твори («Скорбна мати» молодого Тичини з'явилася вже тоді, коли легенда цілком розпростерла свої крила), жодне т. зв. усвідомлення мас за допомогою просвітянських метеликів чи вічевих промов.

Це були справжні народини справжньої легенди. Це було наочне знамено історії: завіса роздерлася, полуда з очей впала і дальші шляхи, хоч на мить, освітилися багряним світлом ген на далеку віддаль.

Колишній Тичина надзвичайно влучно уняв той момент в однім з найкращих своїх віршів:

Одчиняйте двері: наречена йде.
Одчиняйте двері: голуба блакить.
Очі, серце і хорали — стали. Ждуть.
Одчинились двері: горобина ніч.
Одчинились двері: всі шляхи в крові...

З блакитно-голубою візєю України-нареченої, що мала при хоралах у сьйві і квітах прийти на шлюб і весілля, — треба буде попрощатися. І не розміряним батькам, а гострозорим синам — внукам дідусів Луценків, судилося бачити дійсність.

І тому Крути — це перше зірвання лаштунків невірничої комедії, що відбувалася — в час революції! — на землях України, перше прозріння, що влада — то боротьба, а держа-

ва — то кров і залізо. І тому Крути — це воскресіння, по довгих століттях, обірваної Полтавою Визвольної Війни, війни народу з народом, країни з країною, віч-на-віч.

Доперва Крути були початком нової доби в історії України. Доперва дата Крут становить початок нашої визвольної революції, а не ті численні формальні дати, що їх зв'язують чи із скликанням Центральної Ради, чи то з віддрукуванням того чи іншого документа.

Нової доби — а вона була конечністю — не могли почати старі, духовно старечі люди, як молоде вино, за Святим Письмом, не наливають до старих бурдюків. Без Крут навіть такий акт, як акт 22 січня, був би документом без підпису. Бо такі акти мало «виголосити» — такі акти треба чинити.

Кривавий підпис під цим формальним зобов'язанням з дня 22 січня поставили діти, запасний первоцвіт нації — юнаки і студенти крутянські, припечатавши той підпис важкою печаткою скипілої, на поколотих грудях — мученичої, але й збавчої молодой крові, першої крові, пролитої в нашій українській війні.

Це було як одкровеніє. Це було щось бігуново відмінне і від блакитно-голубих мрій рустикальних романтиків невільничого вчора, і від убогої дипломатії сільських крутіїв. Злудні стіни контрреволюційного демопарламентизму, де без кінця провадився блюзнірчо-безсоромний торг раба з наслідниками бувшого пана, впали саме в годину Крут.

І в прокурені та заповітрені рафесами залі вдерлось свіже повітря з чернігівського поля бою та вітер, що приніс брязкіт зброї, wraz з гострим і незабутнім уже назавжди запахом української молодой крові — першої і найдорогоціннішої офіри, яку принесла Нація своїй Землі перед обличчям вічного Бога.

V

Саме від Крут — не тільки психологічно, а й хронологічно — починається в нашій житті тип новітнього українця, тип, що намагається надавати проявам українськості ціни справжнього, вже **національного** стилю.

Можна сказати, доперва започатковується вже перед тим безформним невикристалізованим розтопі — саме почуття форми і стилю взагалі.

Процес той, спеціально цікавий для історика культури, був дещо ослаблений чи загальмований протягом літа й осені

18-го року, але зате, немало й поглиблений, саме в ті місяці в ділянках т. ск. культури, як такої: просвіти, мистецтва, літератури, театру й науки. Тут, натомість, маємо на увазі процес кристалізації національної особовості — процес, що є й має бути генеральною лінією в розвою нашої культури.

Формування новітньої української людини вже в національним стилі почалося в сфері **військовій**, що було генетично зв'язано з Крутами і їх легендою, й що, розуміється, є цілком природним і зовсім не випадковим. Згадаймо, що останній перед двохсот літ — період державності на нашій землі був періодом **козацьким**, коли державність мала характер яскраво військовий, мілітарний. Навіть офіціальна назва нашої держави козацького часу звучала «Військо Запорізьке».

Збуджена національна свідомість сягнула, може й цілком підсвідомо, до цих саме, козацьких традицій. І може тому верства, що найбільш була в нашій революції державною, в найстислішій значенні цього слова була саме верства військова, ц. т. та, що незалежно від свого фаху в роках революції мала певне військово виховання й фактично була у війську. Твердження таке звучить сьогодні вже парадоксально чи тенденційно. Ми тут оперуємо поняттями узагальненими, типологічними й на цю тему у нас, напевно б, розгорнулася довга дискусія з наведенням винятків, прізвищ і т.п. Але ні на хвилину не сумніваюся, що прийдешній історик, зваживши всі зацілілі матеріали, муситиме прийти, власне, до такого, а не іншого висновку.

Фактом є, що тип новітнього українця проявився передовсім у війську, бо при формуванні своїм набирив військової форми, часто разом з уніформою. Є фактом історичним, що бл. п. Симон Петлюра на народного вождя виріс власне цим, а не іншим шляхом. Національний зміст його, що ховався під оболонкою рядового діяча передреволюційного типу та члена демократично-соціалістичної партії, наявний і розквітнув у боях за Арсенал, при обороні Києва, при облозі і здобутті столиці в р. 18-му, словом, в атмосфері «Крут», а не в атмосфері розгаласованої залі Малої Ради. Так само, як дальший ріст і виформування його, як вождя країни, обумовлено було його становищем саме Головного Отамана, що безпосередньо діяв при армії, не серед міністерських нарад та сумнівної політики його малих сучасників по партійній чи громадській праці.

У процесі кристалізації української особистості нового, покрутянського стилю, ролю міцного каталізатора відіграли Січові Стрільці. Це треба раз назавжди ствердити і — може спеціально тепер — ствердити з притиском. Хоча б для тих дідичних калік, що, незалежно від свого віку, балакають собі ще й нині про «галичан» і «наддніпрянців», несвідомо акомпануючи підступній чужинецькій пропаганді.

Коли б на хвилину уявити собі неприсутність у Києві 17-го року Січових Стрільців і, коли вже на те пішло, галичан у процесі формування національної особистості (а та особистість не може не бути психічно культурно соборною, бо інакше вона перестала бути національною), тоді б ми наочно побачили в тім процесі величезну прірву і ледве чи пережили б ми епопею великого 19-го року з тим розмахом і з тим напруженням, з якими вона гриміла на просторах нашої землі.

Це саме Січові Стрільці — серед яких провід мали відомі люди (...) з Західних Земель Батьківщини — це саме вони перші внесли мірило в безформність і хаотичність, закреслили національні межі для отих «широких натур», дали **живий приклад** застібності й **національної**, а не якоїсь там — дисципліни та врізьбили в сувору чорноземну постать перші риси національного **стилю**. Хай ніхто з т. зв. наддніпрянців не посоромиться це ствердити й усвідомити, і хай з т. зв. галичан смішно не бундючиться з цього приводу спеціальною пихою чи наївною ідейкою про галицький месіанізм.

То був **природний** процес **психокультурної комасації** народу, сполучений з процесом вичування, **видужування** від хвороби вікового рабства і зцілення від історичного каліцтва. В того роду процесах заслуги й догани розподіляються рівно на всі ділянки цілості, що хоче бути нацією.

Це, власне, Січові Стрільці показали й довели східно-українським масам, що військова дисципліна може обійтися без золотих погонів, а національний обов'язок без занадто довгих шликів. І — саме найважливіше — вони викультивували в собі таку національну чуйність, яка уможлиблювала їм дивитися, як-то кажуть, «в корінь» і оцінювати національно-державний стан в Україні незалежно від декорацій і зовнішніх форм. Звідділя — послух всілякий українській владі, поки вона була чи хотіла бути **українською**. І звідділя листопадові події навколо Києва 18-го року, що формально було непослухом чи навіть бунтом, але в дійсності — лише дальшим тягом їх непереривальної служби Нації.

Без Січових Стрільців у Києві не було б акту 22 січня 1919 року, бо слово, що в нім є провідним мотивом слово «Соборність», — залишилось би порожнім.

За останнє двадцятиліття надто було моментів для болю, заламання, відчаю. Частинно-зовнішні причини, або т. зв. обставини, але здебільша чинність своїх же таки любезних земляків часом допроваджувала до розпуки. І тоді шукалося рятунку в спогадах про недавнє минуле, але не тих спогадах, що то приємно блищать — бо маю на увазі недавнє — збройне, **озброєне** минуле.

І тоді виринає в пам'яті на тлі сірості і каліцтва ціла галерея несподівано-повних, несподівано-характерних, закінчено-суцільних постатей і облич. Вони різні, дуже різні, різні соціально, освітньо, фізично, морально, якщо хочете, й культурно... Але є в кожнім обличчі одна і та сама спільна риса, один і той самий... вогник в очах — відблиск велетенської, всезатоплюючої ідеї. І тоді стає легше. І в серце вдаряє хвиля нової віри. І дух випростовується «на позір» знову.

Ось спочатку — цілий ряд тих, кого вулканічно зродила сама земля наша, сам розколиканий революцією чорнозем.

У засніженім морознім Києві смагляво-палке обличчя чернігівського Ангела — меткого, бистрого, влучного, постать, що як би винурилася з 17-го козацького віку й опинилася серед авт, трамваїв, телеграфних стрічок і незнайомих мундирів.

Статечно-селянська — розважно-повільна, але й запекла, — постать Зеленого. Він думає поволі, попервах його може обдурити (і обдурювали) якийсь москаль-чарівник чи нахабно-злотоустий жидок, але — до часу. І коли він замкнувся, на респті, в панцир тяжко здобутої, але вже кремезно-невгнутої віри, він — цей селянин — обернувся в найкарнішого воїна Нації, що впав, влучений кулею, на своїй давнешній трипільській ниві.

Очі — кольору синього льоду й закучерявлена золотава голова. Увесь — стиснутий порив і напруга. Південний темперамент в нордійських карбах зовнішності — це Юрко Тютюнник. Отаман. Пізніш його назвали генералом. Але то не був його титул.

А ось — інші, що ввійшли в революцію зі сфер інтелектуалістів. Ось — дві протилежності. Вічний оптимізм і досада на тих, що вказують дійсність, невеселу, але дійсність, що її треба **перемогти**. Він усе вірив, що її можна **перелетіти** — і, може, тільки тому він став Петлюрою, «був за Петлюру», як

пізніше казали подільські селяни, у яких у голові прізвище Петлюра стало синонімом Головування, Керівництва, Проводу, як тепер кажемо. А поруч нього — камінне лице стрункого полковника, що гострим зором глибоких віч завжди бачив дійсність, лише дійсність, ту, що її треба було за всяку ціну перемогти. І він її завжди, в найнеможливіших обставинах, умів перемагати й **перемагав**. Але тому, що він бачив дійсність, Петлюра прозвав його «вічним песимістом» — і не треба затаювати — не любив його. Але Василь Тютюнник не був песимістом. За чорнотою нашої дійсності він — аскет і лицар — завжди бачив сяйвний лик Мадонни-України. І може тому, що був занадто середньовічний і занадто гостро, майже математично бачив тодішні українські можливості, — ніколи він не сягнув по військову диктатуру, якої всі без винятку партії від нього з жахом очікували і до якої було — рукою подати.

І от — очі ніби мрійника, ніби мислителя, може, поета. В них є якийсь туман, якась захмареність далеких обріїв чи глибоких висот. Та ранком туман згущується, хмара темніє і з неї вистрілює несподівана блискавка: наказ. Наказ як би військовий, але водночас як би і не військовий, а, власне, скорше вже революційний. Не кожен старшина, навіть найвидатніший, зуміє стати віч-на-віч з розворушеним натовпом. І не тільки стати, але й знайти якісь єдині, по-військовому короткі, слова, які той натовп чудом успокоюють і обертають його у вишиковані ряди — майже війська, майже революційного загону.

Таким заховався образ того, що по Петлюрі впав на бруці чужого голландського міста від руки нашого відвічного ворога, образ полковника Євгена Коновальця.

І встають далі постаті: расового полтавця Мішковського, що, будучи високим старшиною генерального штабу, духом ніколи не був старшиною штабовим і, так-таки, не поштабовому, на чолі розстрільні, впав у раптовім нерівнім бою... І — соняшний, завжди переможний Удовиченко... І похмуро-мовчазний, завжди стислий Безручко... І ще. Серед напруженої роботи штабу армії, на тлі його механізму, в якому роллю головної пружини грає військовий майстер — генерал Сінклер (з тих власне нащадків шведів Карла XII), поруч Василя Тютюнника, вирісuojaється висока постать старшини з чисто виголеним обличчям. Це — Андрій Мельник. Він — молодий і віком, і постаттю. Дуже молодий, як на те високе, високе становище, що його займає, — становище шефа Штабу

Армії. Кажуть, що він у Велику війну був лише поручником, а тепер йому підлягають старі генерали. Але — прошу — загляньте до штабу в часі, коли обговорюється чергова операція і коли, по генеральному штабу генералах і полковниках, забирає голос цей молодий старшина.

Він говорить з якоюсь йому єдиною властивою **гідною** скромністю. Він виголошує **свою** оцінку і **свій** погляд з якоюсь неймовірно-тонким почуттям такту і **міри**. З його гідної скромності, на очах, виростає щось необорно-чарівне: суцільна, не скалічена Особистість, стилевий, довершений українець, такий, яких ще так небагато, але які прийдуть у майбутньому, зродяться з крутянської легенди. Він такий, яким українець має бути, коли його сформує і довершить власна держава.

І, в результаті, погляд моложавого старшини виразно завважує на плані операції. І Тютюнник легко синтезує той погляд з своєю концепцією. І присипаний сивизною Генерал-Квартирмейстер з пошаною вслухається в уваги молодого Шефа Штабу, хоч цей молодий старшина все ж ще видається йому либонь «політичною» персоною. І сам Головний Отаман згоджується з деякими, зовсім неоптимістичними увагами молодого старшини, що займає становище генералісімуса.

Бо там, де у Василя Тютюнника були — кремій і іскра, там у Андрія Мельника були — криця і єдваб. Була, якщо так можна висловитися, **єдвабна криця**.

* * *

І коли українській історії судженням буде зробити новий плив у незнане, але жадане майбутнє; коли Провидіння, що важить на своїх праведних терезах судьби народів і держав, подасть свій знак, тоді думка мільйонів полетить сама собою, власне, до цієї галереї постатей недавнього, болучо-недавнього, збройного минулого. До тих, що вмерли і світять нам своєю нестерельністю, і до тих, що живуть і життям своїм — на наших очах — творять живу **нерозривність** історично-національного процесу.

До тих, що народилися в легенді Крут, що ту легенду своїми чинами і своєю моральною висотою утверджують в сучасності, і що моральний тягар тієї легенди матимуть відвагу і силу нести в майбутнє.

26.01.41

Прага: Укр. Вид-во «Пробоем», 1941.

ПОДЗВІН НЕ ЗМОВКАЄ

...У вільному світі про подвиг під Крутами не забували. Ще 1918 р. Уляна Кравченко (Солець-Дрогобиччина) пише вірш «Під Крутами».

1919 р. «Українське товариство Просвіти» в Загребі видає брошуру «Свято соборності і Крут»... У розділі «Вісті з Просвіти» знаходимо інформації «Свято Крут в Прияворі» та «Роковини Крутів в Муїнцях». У програмах тих вечорів, організованих філіями УТП, — реферати про героїчний бій під Крутами, вшанування полеглих.

У 20-х роках з'являється низка публікацій про Крути як дослідників, так і учасників бою: Дмитро Дорошенко. «Пам'яті тих, що полягли під Крутами» (у книзі Романа Давного «Про Січових Стрільців» — Народна Бібліотека «Чорногора», ч.1, Відень (1921); Борис Монкевич. «Крути» — «Календар «Червоної Калини», Львів (1923) та «Бій під Крутами» — «Поступ», ч. 2 (1929); Л.Л. (Левко Лукасевич?). «Спогади про події під Крутами» — «Літературно-Науковий Вісник», ч. IV (1926), статті генерала Олександра Удовиченка в заснованому ним у Парижі журналі «Військова справа» та ін.

У Галичині культ Крут зродився й поширився серед пластової молоді. 1926 р. у Львові постав «Курінь Старших Пластунів імені бою під Крутами», хоча про цей подвиг тоді ще мало знали (тільки того року з'явилися названі вище спогади учасника бою Л.Л.): «Вистарчило, мабуть, однієї тієї згадки, — зауважує Атаназій Фіголь, — що пластуни, ведені дивним прочуттям, спершу ще, може, несвідомо, почали ширити легенду про лицарів абсурду серед пластової молоді».

Через рік «Курінь бою під Крутами» лучиться з «Лісовими Чортами», і відтоді Крути стали курінним святом III Куреня УУСП — Лісові Чорти. «В пластовій домівці й при Ватрі Великої Племінної ради «Л.Ч.», — свідчить Атаназій Фіголь, — зростала легенда чернігівських степів. Душі героїв не остали вже більше самотніми, бо рік-річно браталися з ними в річницю бою думки, що линули до них з малого поки що гурта пластунів».

Після того, як 1930 р. Український Пластовий Улад на всьому терені Польщі було закрито, Старші Пластуни перенесли свою діяльність на студентські організації, а разом з нею і культ Крут.

Справі вшанування крутянців чимало прислужилася філія Товариства Наукових викладів ім. Петра Могили у Львові, яке в двадцяті роковини бою влаштувало перші все-студентські сходи, присвячені пам'яті героїв.

«Вага філії виявляється в тому, що, гуртуючи виключно студентську молодь, вона має змогу впливати на завершення формування світоглядів кадрів української інтелігенції», — зазначалося в одному із звітів про роботу філії на сторінках журналу «Студентський Шлях» (1931, № 5–6). Там же подано «Список викладів», з-поміж яких і доповідь Атаназія Фіголя «Бій під Крутами» (30 січня 1931 р.).

25 січня 1931 р. львівське студентство на своєму віче ухвалило, що для вшанування пам'яті Героїв Крут проводитиме одноденну голодовку в день роковин бою — 29 січня. Заощаджені гроші студентство жертвувало на політичних в'язнів. По двох місяцях, як повідомляє цитований журнал, до цього рішення «прилучається ціле студентство».

21–22 березня 1931 р. у Львові II Студентська конференція прийняла резолюцію про те, що «роковини геройського «безумства» українського студентства, роковини бою під Крутами, стають від сьогодні українським всестудентським святом». Звичай голодовки й грошової пожертви політичним в'язням поширюється на всіх студентів.

Опублікувавши розлоге дослідження «Бій під Крутами. Напровесні великих днів»..., «Студентський Шлях» (1933, ч. 10–12) у післямові до нього писав: «І ясним променем в найгрізніших зневірою хвилинах стали для нас Крути. Про героїв, похованих з почестями після відпливу червоної навали, призабуто в перших роках по наших визвольних змаганнях. Щойно вісім літ тому уявляються перші спомини про ту дорогоцінну перлину українських змагань. Пам'ять про героїв відживає у зміненому, оновленому вигляді — як легенда. Іде вона хуртовиною через українські землі: заходить до селянських хат, до робітничих верстатів, до міщанських родин, до інтелігенції. Проповідають її з амвон у церквах, з трибун на все-

народних зборах, з украшених сцен на святах, академіях, концертах. Проповідують її у читальнях вечорами по важкій праці або таки й в часі самої роботи.

Бо пам'ять про Крути стала всенациональним скарбом, святощами. Захоплюються подвигом молоді й старі, багаті і бідні, православні й католики — в с і у к р а ї н ц і без різниці віку, станової приналежності, професійного заняття, без різниці релігійних переконань, маєткового стану, статі тощо. Але легенду про чин молоді найбільше поширює молодь».

1932 р. «Студентський Шлях» випустив у «Популярній бібліотеці» брошуру Богдана Романенчука «Бій під Крутами — пам'яті лицарів абсурду». «Йї десятитисячний наклад до року вичерпується, — повідомлялося у згаданій післямові. — Роковини Крутів стають святом цілої націоналістичної молоді. Вже немає майже читальні, яка не уладила би бодай відчиту про героїство. До редакцій націоналістичних органів напливають описи свят, голодовок, настроїв...» Брошуру, до речі, розповсюдили студенти.

Рекомендуючи працю «Бій під Крутами», редакція журналу заявляла: «Віriamo, що цього року не буде ані одної організованої клітини, товариства, яке не відсвяткувало би пам'яті Крутів, оправдовуючися браком матеріалів. Свята ці будуть гідною відповіддю на ті криваві знущання, на той жажливий голод, який шаліє на східноукраїнських землях і який є вислідом московської політики. Святкуючи пам'ять крутян, вчимося одночасно, як треба протиставитися червоному наїздові на Україну. І ця наука, ця підготовка є вартнішим вкладом у розвій нашої національної свідомості, ніж пасивні протести.

Ще недавно на протимосковському фронті стояла лиш націоналістична молодь. Сьогодні ідеї тієї молоді поширюються на ціле громадянство. Віriamo, що найближчі роковини, що 29 січня 1934 р. святкуватиме вже не лише націоналістична молодь, але що в тому дні прилучиться до нас ціле громадянство, яке бажає кращого Завтра. В спільній голодовці об'єдинимось з душами лицарів. «Студентський Шлях» виступив ініціатором у зборі матеріалів про вшанування героїського чину, щоби о с т а в с я т р и в к и й пам'ятник тієї національної єдності, якій присвічуватимуть ідеї крутян».

7 лютого 1932 р. відбулася перша прилюдна академія, влаштована львівськими студентами в міському театрі на честь Героїв Крут. Як видно з тих запрошень, що збереглися у веремії літ, жалібні академії, свята, концерти на вшанування крутянців відбувалися у Празі (заходами Союзу б. Українських Старшин у Чехах) та інших містах Європи, де мали осідок українці.

Леонід Перфецький створив картину про бій під Крутами (експонувалася на баталістичній виставці в Парижі 1932 р., репродукована в «Літописі Червоної Калини» — 1932, ч. 7–8). Журнал «Гуртуймося» опублікував низку гравюр на тему Крут і Базару. «Літопис Червоної Калини» на обкладинці другого числа за 1936 р. подав проект таблиці-пам'ятника на честь полеглих студентів, що мала бути вмурована в Українському Академічному Домі у Львові коштом і заходом студентства.

У 30-ті роки з'являється ціле гроно поезій про героїчний чин Крут: «Крутянська пісня» Богдана-Ігоря Антонича, «З «Варягів» Євгена Маланюка, «Дума про скривавлену сорочку» Оксани Лятуринської, інсценізація Ф. Коковського «Крути», поема Миколи Оверковича «Крути», поезії Олекси Стефановича, Бориса Лисянського, Володимира Янева. Святослав Гординський у квітні 1939 р. написав поему «Сім літ», у розділі якої «Рік 1918» є проникливі рядки про Крути.

1941 р. в Українському видавництві «Пробоем» у Празі вийшла книга Євгена Маланюка «Крути. Народини нового українця», в якій дано глибокий психологічний аналіз чину відважних. У Коломиї 1942 р. побачила світ програма до свят «Крути».

«Героїчний культ Крут відродився тоді (під час Другої світової війни. — І. І.) на всіх українських землях без винятку пожвавленою боротьбою членів ОУН та вояків УПА з двома наїзниками, — пише автор книги «Крути» (1958) Семен Збарзький. — І знову тисячі юнаків та студентів засвідчили своєю героїчною смертю, що «Україні вічно бути, про Україну всім почувти...» А коли ворожа навала зламала й цю молоді силу, ідея Крут пішла разом з борцями в підпілля, подалася і на чужину. Культ Крут відновило на чужині знову українське студентство».

**ПАМ'ЯТІ
СТУДЕНТІВ ГЕРОІВ**

**ЩО ВІДОМІ ЗВЕДІРУЮЩІЙ ВОЛІ НАЦІ
СВОЮ ЛЮБОВ, СВІЙ ТРАД, СВОЄ ЖИТТЯ
ВИЗВОЛЕДІАЮ УКРАЇНІ
ВСЕЦІЛО ВІДАЛИ.**

УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО

Льва Горда. В Улі роковий бою п. Крути.

Проект стели-пам'ятника на честь полеглих крутянців,
що мала бути вмурована в Українському
Академічному Домі у Львові коштом студентів.

Далі автор подає витяг із заяви 14-го з'їзду Центрального Союзу Українського Студентства, що відбувся в 30-річчя «великої жертви для України»: «Всенародний культ Героїв Крут — це також почин і діло студіюючої молоді. В Крутянському Чині наші попередники бачили не трагедію трьохсот юнацьких існувань, тільки акт віднови цілої нації, і тому Крути не стали святом поминків, тільки кожночасним джерелом натхнення свіжих лав нації в поході до Волі...»

Подвиг 29 січня 1918 р. висвітлено в книгах: «Легенда Крут» (Мюнхен, 1949), «Крути. У 40-річчя Великого Чину. 29-го січня 1918 — 29 січня 1958» Семена Збараського (Мюнхен— Нью-Йорк, 1959), «Крутянська подія» підполковника артилерії Січових Стрільців Армії УНР В. Зарицького (Чикаго, 1972).

У повоєнні роки в діаспорі з'явилася низка поетичних творів про юних захисників України, а також літературний монтаж «Крути» Дмитра Солов'я. Крутянець Левко Лукасевич присвятив свою книгу «Роздуми на схилку життя» (Українське православне видавництво св. Софії, Нью-Йорк—Бавнд-Брук, 1982) «Світлій пам'яті товаришів зброї, що загинули в бою під Крутами 29.01.1918 р.»

У «Пам'ятній книзі», що вийшла 1987 р. в Гамільтоні до 50-річчя «Союзу бувших українських вояків у Канаді», читаємо: «Бій під Крутами — це один з найбільш лицарських подвигів, що виявилися в час визвольної боротьби. Кров українських лицарів-юнаків, пролита під Крутами, витіснила на далекий план малоросійських дворян і гречкосіїв п'яного XIX століття.

Не має значення, що сьогодні поле їхнього бою під Крутами заоране, що й сліду не лишилося від їхніх могил на Аскольдовій горі у Києві. Не важить і те, що цілими десятиліттями московський окупант намагається викреслити з історичних праць, з підручників, спогадів хоч би згадку про те, що відбувалося січневого морозного дня 29 січня 1918 р. біля залізничної станції Крути.

Крутянські герої своєю смертю піднесли меч, що впав із знесиленої козацької руки, і передали його нам. Вони живі не стримали варварської навали, але своєю смертю стримають її через нас».

Культ крутянців у вільній, незалежній Україні, яку вже не підтинає червоний серп і не притлумлює імперський молот, відроджується. Про них з'являються статті в пресі, їм присвячують поетичні і прозові твори. На полі бою в Крутах і на місці поховання Героїв у Києві на Аскольдовій горі встановлено хрести, біля яких відправляються панахиди. Живий пам'ятник їм — військовий лицей у Львові імені Героїв Крут. Українське Філателістичне Товариство ім. А. Кримського випустило конверти (два сюжети), приурочені Крутам.

У червні 1991 р. Українська студентська спілка оголосила конкурс на проекти пам'ятників полеглим студентам і гімназістам, що мають бути встановлені на станції Крути і на Аскольдовій могилі в Києві.

Спілка української молоді (Київ) у листівці до 75-річчя бою під Крутами писала: «Для молодих героїв-крутянців був один Бог, одна Україна, і ворог теж один. Стали на сторожі: позаду святий Київ, попереду московські слуги диявола — і відійшли у безсмертя, вказавши нам непомильний шлях».

Найвеличніший і найвдячніший пам'ятник юним лицарям, які своєю гарячою кров'ю скропили волю України, — це розбудова самостійної, соборної і демократичної Української Держави...

Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців
29 січня 1918 року (Упорядник І. Ільєнко). —
Дрогобич, 1995. — С. 34–41.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ, ПРИСВЯЧЕНОЇ КРУТЯНСЬКІЙ ПОДІЇ

Витинський М. До 15-річчя бою під Крутами // Гуртуймося. — Прага, 1933. — № 1. — С. 12–19.

Білокінь С. Про крутян-гімназистів // Альманах Українського національного союзу, 1999. — Нью-Йорк, 1999. — С. 84–90.

Бойко О. Крути (бій під Крутами) // Довідник з історії України: А — Я. — К.: Генеза, 2001. — С. 376–377.

В роковини бою під Крутами. — Б м., б. р. — 63 с. Зі змісту: Через Крути до майбутнього. — С. 7–17; Бій під Крутами. — С. 2–63.

Великі події минулого (Іст. спогади): Битва під Крутами / М. М. // Укр. сурмач. — Каліш, 1923. — № 43. — С. 4–7.

Героїка трагедії Крут. — К.: Городенський, 2004.

Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року: Спогади, статті, відгуки, оцінки / Упоряд., підготов. текстів, вступна стаття і примітки І. Ільєнко. — Дрогобич: Відродження, 1995. — 352 с.

Глембоцька А. Крути, Крути — смолоскип в майбутнє...: Україна відзначила 80-ту річницю бою під Крутами (січень 1918 р.) // Наука і суспільство. — К., 1998. — № 1/2. — С. 18–22.

Гончаренко А. Бій під Крутами: Спогади // За державність: Матеріали до іст. війська укр. — Варшава, 1939. — 36. 9. — С. 145–152.

Давний Р. (Дашкевич Р.) Про Січових Стрільців. — Відень: Накладом «Чорногори», 1921. — 79 с.

Дорошенко Д. Пам'яті тих, що полягли під Крутами // Давний Р. Про Січових Стрільців. — Відень, 1921. — С. 75–79.

Зарицький В. Крутянська подія. — Чикаго, 1972. — 58 с. Те ж. / Фундація ім. О. Ольжича. — 2-ге вид. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. — 80 с.

Збарацький С. Крути: У 40-річчя Великого Чину, 29 січ. 1918. — Мюнхен, 1959. — 104 с.

Каліберда Ю. Бій під Крутами за спогадами учасників // Історія в шк. України. — К., 1997. — № 3. — С. 8–10.

Книш Г. Н., Шляхов О. Б. Участь української студентської молоді в бою під Крутами: До питання про склад учасників // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — С. 109–112.

Крезуб А. «Українські Тернопілі»: В десяту річницю бою під Крутами // Літ.-наук. вісн. — Львів, 1928. — Кн. 2. — С. 105–109.

Крути: Уривок із споминів / Л-ий І. (Лоський І.) // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1932. — № 2. — С. 2–5.

Лиманець В. Крути: Відродження української стратегії // Табор. — Варшава, 1937. — № 33. — С. 6–12.

Маланюк Є. Крути. Народини нового українця. — Прага: Укр. вид-во «Пробоем», 1941. — 28 с.

Михайлик М. День 16 січня 1918 р. (ст. ст.): Бій під Крутами (3 рукописів поручика) // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1932. — № 3. — С. 18—22.

Михайлик М. Крути в 15-ті роковини бою: До історії культу укр. Тернопілів // Студ. Шлях. — Львів, 1933. — № 1. — С. 4—6.

Монкевич Б. Бій під Крутами // Поступ. — Львів, 1929. — № 2. — С. 59—65.

Монкевич Б. Крути: З давно пережитого // Календар Червоної Калини на 1923 р. — Львів. — С. 33—38.

Одарченко П. Герої Крут // Одарченко П. Видатні українські діячі: Статті. Нариси. — К., 1999. — С. 219—225.

Остудін В. Крути: Передумови, хід та начення одного бою // Республіканець. — Львів, 1993. — № 4. — С. 29—33.

Позбавлення України від більшовиків: Пам'яті загинутих під Крутами. — К.: Військ.-наук. вісн., 1918. — 32 с.

Правдюк О. Крути в літературі і фольклорі: До 75-річчя подвигу Київ. студ. куреня Січ. Стрільців // Нар. творчість і етнографія. — К., 1993. — № 1. — С. 19—23.

Проценко О., Чепинога В. Крути або «мажор» трагізму української історії // Молода нація: Альманах. — К., 1996. — № 1. — С. 151—157.

Ріпецький С. Бій під Крутами в світлі української військової історіографії // Голос комбатанта. — Торонто, 1959. — № 2. — С. 3—5.

Ріпецький С. Деякі вигадані й суперечні твердження про бій під Крутами // Голос комбатанта. — Торонто, 1959. — № 3. — С. 14—18.

Романенчук Б. Бій під Крутами: Пам'яті лицарів абсурду // Бій під Крутами: (В чотирнадцяті роковини героїського безумства). — Львів, 1932. — С. 5—15.

Спогади про події під Крутами / Л. Л. (Лоський І.) // Літ.-наук. вісн. — Львів, 1926. — Кн. 4. — С. 309—313.

Старицька-Черняхівська Л. Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами // Вісн. політики, літ. і життя. — Відень, 1918. — № 5. — С. 22—225.

Старух Я. Боротьба з Москвою. — Б.м., 1941. — Гл. 7: Від Полтави до Крутів. — С. 18—22.

Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918. — К. — Львів, 1996.

Удовиченко О. Загибель Студентського Куреня під Крутами // Військ. справа. — Париж, 1928. — № 2. — С. 5—7.

Филонович В. Крути // Укр. комбатант. — Новий Ульм, 1958. — № 5—6. — С. 16—24.

Филонович В. Українські Тернопіли — Крути // Гуртуймося. — Прага, 1930. — № 4. — С. 11—15.

Фіголь А. Бій під Крутами: В 13-ту річницю // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1931. — № 2. — С. 2—6.

Шарий І. Січовики під Крутами // Народня справа. — К., 1918. — № 12—13. — С. 16—21.

ЗМІСТ

Указ Президента України	5
Передне слово. І. Юхновський	6
Крути. Погляд історика. О. Бойко	9
В. Зарицький. Крутянська подія	13
А. Гончаренко. Бій під Крутами	15
І. Лоський. Історія формування Студентського Куреня і опис перебігу крутянського бою.	27
Короткий переказ про бій під Крутами	31
Формування добровольчих відділів	32
Спростування суперечливих інформацій	34
Коротка інформаційна виписка про Студентський Курінь зі спогаду полк. С. Довгала ..	45
Переказ очевидця про похорон 27 студентів — крутянських героїв	46
В. Филонович. Де що про подію під Крутами	48
Б. Мартос. Крути.	51
М. Битинський. Про крутянські фальші.	54
Пояснення до світлин	64
Післяслово	66
М. Грушевський. Промова під Центральною Радою на похороні Січовиків Студентського Куреня 19 березня 1918 р.	68
Є. Маланюк. Крути. Народини нового українця.	69
І. Ільєнко. Подзвін не змовкає.	86
Список літератури, присвяченої Крутянській події	92